

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

**на тему: ВЗАЄМОЗАЛЕЖНІСТЬ СТИЛЯ БАТЬКІВСЬКО-ДИТЯЧИХ
ВІДНОСИН Й НАВЧАЛЬНОЇ УСПІШНОСТІ ПІДЛІТКІВ**

Виконала: студентка II курсу,
групи 8.0532-з-2
спеціальності: 053 Психологія
освітньої програми: 053 Психологія
Кривова Світлана Дмитрівна
Керівник: Неманежина А.О. викладач
кафедри психології
Науковий консультант: Губа Н.О.,
к.психол.н., доцент, завідувач
кафедри психології
Рецензент: Шевченко Н.Ф., д.психол.н.,
професор кафедри психології

Запоріжжя

2023

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра: 94 сторінок, 3 таблиці, 1 рисунок, 74 джерел, 5 додатків.

Об'єкт дослідження – навчальна успішність підлітків

Предмет дослідження – взаємозалежність стилю батьківсько-дитячих відносин й навчальної успішності підлітків.

Мета роботи – теоретично обґрунтувати та експериментально дослідити взаємозалежність стилю батьківсько-дитячих відносин й навчальної успішності підлітків, розробити психокорекційні заходи покращення навчальної успішності підлітків в співпраці з батьками

Гіпотеза дослідження: передбачаємо, що рівень навчальної успішності підлітків .взаємозалежний з стилями батьківсько-дитячих відносин та особливо з авторитетним та авторитарними стилями.

Методи дослідження: теоретичні: теоретико-методологічний аналіз, класифікація та систематизація наукових джерел, порівняння й узагальнення даних досліджень; емпіричні: спостереження, тестування акетування, бесіда.

Наукова новизна полягає у розробці та впровадженні програми розвитку навчальних здібностей у дітей підліткового віку в умовах закладу шкільної освіти в співпраці з батьками.

Галузь використання: навчально-виховні заклади, шкільні навчальні заклади для дітей, загальноосвітні школи.

СТИЛІ ВИХОВАННЯ, НАВЧАЛЬНА УСПІШНІСТЬ, ПІДЛІТКИ, ПСИХОКОРЕКЦІЯ.

SUMMARY

Kryvova S.D. Interdependence of parent-child relationship styles and academic performance of adolescents.

The qualifying work consists of Introduction, 3 Chapters, Conclusion, References (74 items,), 5 appendix on 3 pages. The qualifying work volume is 109 pages long, 90 of them – main text. There are 3 tables and 1 illustrations.

The qualifying work gives theoretical survey and describes the experimental research of interdependence of parent-child relationship styles, academic performance of adolescents. The master thesis is composed of 3 chapters, each of them dealing with different aspect of interdependence of parent-child relationship styles and academic performance of adolescents.

The research object: the academic performance of adolescents.

The research subject: interdependence of parent-child relationship styles and academic performance of adolescents.

The research goal: to theoretically substantiate and experimentally investigate the interdependence of the style of parent-child relations and the academic performance of adolescents, to develop psychocorrective measures to improve the academic performance of adolescents in cooperation with parents.

The research tasks are:

- To conduct an analysis of psychological and pedagogical literature on the problem being studied, on the basis of which to identify theoretical and experimental approaches to academic success in foreign and domestic psychology;
- To reveal the psychological meaning of academic success;
- To analyze the peculiarities of academic performance of teenagers;
- Consider corrective measures regarding the effectiveness of using an authoritative style in the upbringing of a teenager and develop a program for their implementation.

Chapter 1 «Theoretical foundations of the study of interdependence of child-parent relations and academic success» provides theoretical analysis of the academic performance of adolescents and Interdependence of parent-child relationship styles.

In the Chapter 2 «Study of the interdependence of child-parent relationship styles on the results of educational activities of adolescents» the characteristics of Psychological and pedagogical characteristics of academic performance of adolescents and specificity of child-parent relationship styles, the model of interdependence of parent-child relationship styles and academic performance of adolescents.

Chapter 3 «Correctional program of the influence of parent-child relations on the formation of a teenager's self-concept» explains the design and methods of research of a comprehensive study of the interdependence of parenting styles and academic performance of adolescents. Development of a psychological program for pedagogical correction of academic performance of adolescents

Key words parenting styles, academic success, teenagers, psychocorrection

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ВЗАЄМОЗАЛЕЖНОСТІ СТИЛЯ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ ВІДНОСИН ТА НАВЧАЛЬНОЇ УСПІШНОСТІ ПІДЛІТКІВ	10
1.1.Теоретико-методологічні засади навчальної успішності підлітків.....	10
1.2.Теоретико-методологічні засади вивчення стилів батьківсько-дитячих відносин.....	16
1.3.Психологічний зміст формування «Я-концепції» підлітка.....	24
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗАЛЕЖНОСТІ СТИЛЯ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ ВІДНОСИН НА РЕЗУЛЬТАТ НАВЧАЛЬНОЇ УСПІШНОСТІ ПІДЛІТКІВ.....	38
2.1.Психолого-педагогічна характеристика навчальної успішності підлітків.....	38
2.2. Специфіка стилів дитячо-батьківських відносин.....	45
2.3.Модель взаємозалежності стилів батьківсько-дитячих відносини та навчальної успішності підлітків.....	51
РОЗДІЛ 3. КОРЕКЦІЙНА ПРОГРАМА ВПЛИВУ БАТЬКІВСЬКО-ДИТЯЧИХ ВІДНОСИН НА ФОРМУВАННЯ Я-КОНЦЕПЦІЇ ПІДЛІТКА....	63
3.1.Організація та методи комплексного дослідження взаємозалежності стилів виховання та навчальної успішності підлітків	63
3.2. Результати комплексного дослідження.....	67
3.3.Психологічна програма педагогічної корекції навчальної успішності підлітків.....	77
ВИСНОВКИ.....	84
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	88
ДОДАТКИ.....	95

ВСТУП

Актуальність дослідження. В умовах реформування системи освіти в українському суспільстві існує запит на підвищення якості навчання та забезпечення умов успішності навчального процесу. Зміни, передбачені реформою НУШ та викладені у Концепції реформування середньої освіти, мають створити систему середньої освіти, яка спроможна забезпечити універсальний та рівний доступ до якісної освіти та покращить результативність освітнього процесу. Результативність навчання вимірюється досягненнями учнів в засвоєнні навчальних програм та навчальною успішністю.

Важливим чинником в реалізації реформи системи освіти є співпраця та взаємодія всіх учасників навчального процесу: батьки, діти, вчителі. Якщо за реформою НУШ передбачена перепідготовка вчителів та залучення в освітній процес практичних психологів, то питання щодо впливу батьківсько-дитячих відносин та стилів виховання на успішність навчання здобувача освіти потребує додаткового дослідження. Необхідно зазначити, що родина має визначальну роль в процесі розвитку особистості та її самосвідомості, а в підлітковий період цей вплив передбачає становлення адекватної самооцінки підлітка та має сприяти соціальній адаптації, професійному самовизначенню та створення перспективи самореалізації дитини у майбутньому дорослому житті.

Особливої значущості набуває розвиток самосвідомості дитини у період підліткового віку, бо наступний етап дорослого життя вимагатиме самостійності та відповідальності за свої дії, рішення. Саме в цей період вплив батьківських стилів виховання має особливе значення для підлітка та є важливим чинником впливу на результати навчальної успішності та подальшої життєвої перспективи.

Аналіз наукових робіт свідчить, що розробкою та вивченням питань, пов'язаних з проблемою успішності навчання та її складових, займалося

багато вчених в педагогічній науці, але менше уваги приділялось висвітленню питання взаємозалежності стилю батьківсько-дитячих відносин й навчальної успішності підлітків.

У дослідженнях Р.Бернса, М.Боришевського, А.Деркача, Е.Еріксона, О.Іващенко, О.Старовойтенко та інших аналізуються особливості „Я-концепції” та „Я-образу”. „Я-концепція” – це система уявлень про самого себе або „установка відносно власної особистості” у перехідний підлітковий період. потребує розуміння з боку дорослих і в першу чергу батьків. Це динамічна психологічна величина, що дуже залежить від суспільних відносин та змін безпосереднього соціального оточення.

Становлення свідомості у підлітковому віці визначає певне емоційне зростання по відношенню до визначення „внутрішньої позиції”, в основі якої лежить прагнення бути відповідальним за себе, за свої особистісні якості, за свої погляди та здатність самостійно відстоювати власні переконання. Підліток сензитивний до свого духовного зростання, а тому він починає інтенсивно просуватися у розвитку всіх ланок самосвідомості. Самосвідомість у цьому віці включає в себе всі компоненти самосвідомості дорослої людини. Інша річ, якого рівня розвитку вони досягнуть у підлітка і які з них займуть центральне місце у структурі його особистості. Актуальність дослідження пояснюється тим, що формування навчальної активної особистості, що володіє здатністю ефективно і вирішувати життєві проблеми, закладається в шкільному віці, і є умовою подальшого розвитку особистості людини та його успішної навчальної діяльності.

Об’єкт дослідження – навчальна успішність підлітків.

Предмет дослідження – взаємозалежність стилів батьківсько-дитячих відносин й навчальної успішності підлітків.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та експериментально дослідити взаємозалежність стилів батьківсько-дитячих відносин й навчальної успішності підлітків, розробити та апробувати програму педагогічної корекції навчальної успішності підлітків.

Гіпотеза: Передбачаємо, що рівень навчальної успішності підлітків підвищиться після проведення розвиваючої програми, направленої на корекцію батьківсько-дитячих відносин в напрямку застосування авторитетного стилю у вихованні підлітка.

Завдання дослідження:

1. Провести аналіз психолого-педагогічної літератури з проблеми, що вивчається, на основі якої виявити теоретичні і експериментальні підходи до навчальної успішності в зарубіжній і вітчизняній психології.

2. Розкрити психологічний зміст навчальної успішності

3. Проаналізувати особливості навчальної успішності підлітків

4. Розглянути корекційні заходи щодо ефективності застосування авторитетного стилю у вихованні підлітка та розробити програму щодо їх впровадження.

Методи дослідження: теоретичні: теоретико-методологічний аналіз, класифікація та систематизація наукових джерел, порівняння й узагальнення даних досліджень; емпіричні: спостереження, тестування, бесіда, анкетування.

Наукова новизна полягає у визначенні необхідності застосування якісної взаємодії батьків, підлітків та вчителів в напрямку створення сприятливого для навчання середовища з метою покращення навчальної успішності підлітків . Практична значущість полягає у розробці та впровадженні корекційної програми роботи з батьками та дітьми та корекції батьківсько-дитячих взаємовідносин в умовах закладу шкільної освіти. Сучасне суспільство все більше потребує формування особистості, яка має адекватну самооцінку та усвідомлено потребує самовдосконалення та усвідомлене розуміння потреби в навчанні та позитивної життєвої перспективи . Це потребує зміни педагогічного супроводу та спрямування зусиль на розвиток комфортного середовища в родині, що сприятиме покращенню успішності у навчанні.

Структура кваліфікаційної роботи магістра. Складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел з 78 найменувань та додатку на 5 сторінках. Загальний обсяг основного тексту 98 сторінок. Робота містить 3 таблиці та 2 рисунка

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ВЗАЄМОЗАЛЕЖНОСТІ СТИЛЯ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ ВІДНОСИН ТА НАВЧАЛЬНОЇ УСПІШНОСТІ ПІДЛІТКІВ

1.1. Теоретико-методологічні засади навчальної успішності підлітків

В науково-психологічній та педагогічній літературі особлива увага приділяється питанням підвищення результативності досягнень та успішності навчальної діяльності здобувачів освіти. Це не випадково, оскільки питання якості освітньої діяльності є надважливим на сучасному етапі розвитку суспільства. Переважання зовнішніх і утилітарних причин призводить до того, що навчання набуває формальний характер з багатьох причин, про що свідчать данні результатів ЗНО та НМТ та дослідження PISA-2022. Відомо, що саме негативне або байдуже ставлення до навчання може бути причиною низьких показників навчальних успішності або якості навчальних досягнень учня. Однією з найбільш актуальних проблем сучасної освіти є побудова такого навчального процесу, який стане основою для виховання в мотиваційній сфері учнів, що в свою чергу має вплинути на покращення ситуації та створення умов для навчальної успішності підлітків.

У психолого-педагогічній літературі використовуються терміни «академічна успішність», «навчальна успішність», «успішність навчання», «ефективність навчання», «учбова успішність», які хоча і близькі, але не тотожні. Виокремлення і аналіз основних чинників успішної навчальної діяльності переміщуються зі сфери репродуктивного навчання в сферу психічних станів і активної свідомості, не доступних ні прямому, ні опосередкованому зовнішньому контролю. Згідно з цим, велика роль у процесі навчання повинна належати самостійній роботі, самоконтролю за

власними діями, повному усвідомленню цілей і наслідків своєї діяльності та безперервному процесу підвищення освітнього рівня.

Аналіз праць з педагогіки та психології дозволив визначити, що здійснювався активний пошук ефективних підходів і методів покращення успішності навчання, при яких особлива увага надавалася майстерності викладача. У дослідженнях вивчався вплив мотивації на навчальну успішність здобувачів освіти та констатовалося, що важливим чинником успішності є особистісні особливості дитини та умов в яких вона перебуває. Слід зазначити, що дослідниками встановлений вплив на навчальну успішність різних груп чинників, таких, як інтелектуальні і особистісні особливості, мотивація, ціннісні орієнтації, організація навчального процесу, рівень педагогічної майстерності, вміння самостійно працювати, рівень саморегуляції і самоуправління.

Як зазначають дослідники, що саме у підлітковому віці на перший план виходять два характерні для цього періоду виду діяльності: навчання та спілкування. Психологія спілкування у підлітковому віці будується на основі суперечливого існування наступних потреб: відокремлення та афіліації, тобто, потреби в приналежності до якоїсь групи або спільності. Відокремлення проявляється як бажання бути незалежним від батьків, так і фізично перебувати поза всяким контролем оточення. В цей період підліток прагне не тільки до соціальної самотності, а й до просторової – виникає потреба в особистій, недоторканній території та має необхідність у чітко визначеному власному просторі. З іншого боку, прагнення спільності породжує навпаки негативне сприйняття самотності та переживання, що пов'язані з визначенням «належності» чи причетності до будь-якої компанії. Це додатково сприяє до дії підлітка «групуватися» з однолітками. У компанії однолітків молоді юнаки та дівчата знаходять чи сподіваються знайти те, в чому їм відмовляють дорослі: спонтанність, емоційне тепло, порятунок від туги та нудьги та визнання власної значущості. Підліток прагне влитися у колектив, бути його частиною. Це поширюється на смаки в музиці, одязі,

стилі поведінки, де підлітки себе можуть проявити та звернути на себе увагу. Підліток, вважаючи себе унікальною особистістю, водночас може прагнути зовні не відрізнитися від своїх однолітків, але потреба в визнанні існує. В такій суперечливій ситуації навчання може відійти на другий план і першочерговою потребою стає спілкування.

У підлітковому віці навчальна діяльність залишається провідним видом діяльності, проте зазнає значних змін, відбувається подальша його перебудова, що характеризується зростанням його самостійності. Підлітковим віком зазвичай розуміється період розвитку людини, перехідний етап між дитинством та дорослістю, який має свої особливості та вагомое значення в процесі формування та становлення особистості. Межі підліткового періоду значно варіюються. Як зазначають дослідники є кілька визначень рубежів підліткового періоду. Наприклад, Г. Грімм обмежує його віком 12-15 років у дівчаток і 13-16 років у хлопчиків, а по Дж. Біррену, цей період охоплює 12-17 років [8]. Сучасна наука визначає підлітковий вік від 12 до 17 років відповідно до країни (регіону проживання) та культурно-етнічних особливостей. В. Ельконіна в центрі уваги не фізичний розвиток організму (статеве дозрівання), а виникнення психологічних новоутворень, зумовлених зміною та розвитком основних видів діяльності. У цей період межі підліткового віку встановлюються між 10-11 роками і 15-16 роками [26]. Кожен вік характеризується своїм соціальним розвитком, домінуючою діяльністю, взаємодією з батьками та іншими.

У своїй роботі «Дитинство та суспільство» відомий психолог Е. Еріксон розглядає 8 стадій людського розвитку: від дитинства до старості. П'ятою стадією є підлітковий вік (12-18 років), коли дитина стикається з ідентифікацією та плутаниною ролей. На думку Еріксона, в цей період молоді люди, які знаходять можливість узагальнювати, стикаються із завданням поєднати все, що вони знають про себе самого як про сина, брата, учня, друга, спортсмена і так далі. Вони повинні зібрати ці ролі в одне ціле, а також осмислити його, провести паралелі з минулим та майбутнім. Успішно

справляючись з психосоціальною ідентифікацією, у підлітків з'являється відчуття того, хто вони є, де знаходиться і що їх чекає в майбутньому. Якщо підліткові не вдається вирішити ці завдання, у нього формується розмита ідентичність.

Інший відомий психолог К. Левін зробив наступний важливий крок у аналізі причин виникнення конфліктного типу розвитку підлітків. Він констатував, що в сучасному суспільстві існують як самостійні групи дорослих так і самостійна група дітей. Кожна має привілеї та особливості, яких не має інша. Специфіка становища підлітка полягає у тому, що він знаходиться між цими двома групами, оскільки він вже не бажає належати до групи дітей і прагне перейти в групу дорослих, але вони ще його не приймають. В цьому становищі неприкаяності К. Левін вбачив джерело специфічних особливостей підлітка. Крім того він зазначав, що чим більший розрив між двома групами і довший цей період для підлітка, з тим більшими труднощами доведеться зіткнутися підлітку в цей період життя.

Д.І Фельдштейн визначив провідним видом діяльності у підлітків є соціально-значуща діяльність. Це така діяльність, яка розкриває можливості зростаючої людини, і при якій вона здатна творчо проявити себе, самовиразитися, самоствердитись, але не егоїстично лише до себе, а через соціально значимі відносини. Він пише, що «...індивідуальність може виражатися як у відторгненні, відчуженні від суспільства, так і у прагненні проявити своє «Я» у суспільстві». Д.І. Фельдштейн порівнював мотиви діяльності підлітків кінця 60-х і кінця 90-х. Він з'ясував, що підлітки кінця 90-х років відрізняються від своїх однолітків 60-х більшою самокритичністю. Свою корисність для суспільства вони бачать у збагаченні власної індивідуальності, прагнуть розвинути риси характеру, необхідні для самостійного життя, утвердження свого «Я», досягнення певного соціальної позиції та реалізації себе в ній. Тому, в даний час, коли досить сильно змінилися оцінки та норми міжособистісних відносин, особливо збільшилася значимість пошуку нових видів та форм соціально-значущої діяльності,

здатних створювати умови для самоствердження та самовираження сучасних підлітків.

В сучасних наукових роботах визначають підлітковий вік від 12 до 17 років відповідно до країни (регіону проживання) та культурно-етнічних особливостей. Але, на думку Ельконіна в центрі уваги не фізичний розвиток організму (статеве дозрівання), а виникнення психологічних новоутворень, зумовлених зміною та розвитком основних видів діяльності. У цей період межі підліткового віку встановлюються між 10-11 роками і 15-16 роками [2]. Кожен вік характеризується своїм соціальним розвитком, домінуючою діяльністю, взаємодією з батьками та іншими.

Підлітковий вік належить до перехідних і критичних періодів життя. Цей особливий статус віку пов'язаний із зміною соціальної ситуації розвитку підлітків – їх прагненням долучитися до світу дорослих, орієнтацією поведінки на норми та цінності цього світу. В зв'язку з цим характерним для підлітка є почуття «дорослості», а також розвиток самосвідомості та самооцінки, інтересу до себе як до особистості, до своїх можливостей та здібностей. Тривалість підліткового періоду часто залежить від конкретних умов виховання дітей, від того, наскільки великий розрив у нормах та вимоги до дитини і дорослого. Контрастність дитинства та зрілості ускладнює підлітку засвоєння дорослих ролей і породжує безліч конфліктів. Проблема «кризи» у підлітковому віці завжди цікавила вчених. Її теоретична технологія почалася на початку ХХ століття. У цей час панувало уявлення, що джерелом «кризи» та специфічних особливостей підлітка є біологічні моменти, генетично зумовлені зміни у підлітку. Тому поява нових психологічних особливостей розглядалося як явище неминуче та універсальне, тобто властиве всім підліткам.

Як ми раніше зазначали, що у підлітковому віці на перший план виходять два характерні для цього періоду виду діяльності: навчання та спілкування. Психологія спілкування у підлітковому віці будується на основі суперечливого переплетення двох потреб: відокремлення та афіліації, тобто,

потреби в приналежності, включеності до якоїсь групи або спільності. Відокремлення проявляється як бажанням бути незалежним від батьків, так і фізично перебувати поза всяким оточенням. Тобто підліток прагне не тільки до соціальної самотності, а й до просторової – виникає потреба в особистій, недоторканній території. З протилежного боку, прагнення спільності породжує тугу від самотності, «неналежності» до будь-якої компанії та змушує підлітка «групуватися» з однолітками. У компанії однолітків молоді юнаки та дівчата знаходять чи сподіваються знайти те, в чому їм відмовляють дорослі: спонтанність, емоційне тепло, порятунок від нудьги та визнання власної значущості. Підліток прагне влитися у колектив, бути його частиною. Це поширюється на смаки в музиці, одязі, стилі поведінки. Підліток, вважаючи себе унікальною особистістю, водночас прагне зовні не відрізнитися від своїх однолітків.

Девіації є поширеним серед підлітків явищем і поступово знижуються з досягненням старшого віку і теж впливають на навчальну успішність. Девіантною називають таку поведінку, яка відхиляється від загальноприйнятих, поширених, а також усталених стандартів. Девіації можуть бути позитивними і негативними. До позитивних девіацій можна віднести чудові успіхи у навчанні, досягнення у спорті чи творчості, активну участь у молодіжних організаціях та рухах. До негативних девіацій традиційно відносять алкоголізм, куріння, наркоманію, антисоціальну поведінку (бійки, злочинність, проституція). До девіантної поведінки також відносять і надмірне захоплення комп'ютерними іграми, що є поширеним явищем серед підлітків.

Підсумовуючи зазначимо що навчальній успішності сприяють і створюють комфортні умови авторитетний стиль виховання, який найбільше забезпечує підтримку підлітку. Формування мотивів учіння безпосередньо пов'язані із задоволенням домінуючих потреб віку, зокрема пізнавальної потреби. При умові її задоволення у підлітка формується стійкі пізнавальні інтереси, які визначають його позитивне ставлення до навчальних предметів.

Незадоволення пізнавальної потреби породжує у підлітка не лише байдужість, апатію, але й негативне ставлення до нецікавих предметів.

Усвідомлення підлітком життєвої значущості знань є важливим мотивом їх учбової діяльності. Для підлітка дуже важливо усвідомити, осмислити значення знань для розвитку їх особистості. Пізнавальні і соціальні мотиви учіння підлітків розвиваються в єдності та під впливом соціуму, в якому батьки мають розуміти свою відповідальність та важливість для дитини. Ми вважаємо за потрібне розглянути і дослідити взаємозалежність батьківсько-дитячих відносин та навчальної успішності підлітків.

1.2. Теоретико-методологічні засади вивчення стилів батьківсько-дитячих відносин

Стилі батьківського виховання та їх вплив на особистість дитини привертали увагу багатьох дослідників, про що свідчить наявність наукових робіт та досліджень. У працях таких науковців, як М. Алексеева, Г. Бевз, В. Васютинський, І. Гоян, Л.І. Божович, Л. С. Виготський, Т. Карабін, З. Кісарчук, І.В. Дубровін, О. Лютак, Л. Міщіха, В. Семиченко, М.І. Лісіна, А.Н. Леонтьєв, В.С. Мухіна, Д. Б. Ельконін, Н. Максимова, Г. Карго, С. Ковальов, В. Дружинін, Л.Божович, В. Титаренко та ін., активно приділялась належна увага питанням присвяченим проблемам дитячо-батьківських відносин, де вони підкреслювали, що розвиток особистості зумовлено ставленням до неї з боку батьків.

Сучасні дослідники, Ковальова С.В., С. Броді, О. Шарган, В. Століна, Л. Шіпіціної, О. Бодальова, Е.Г. Ейдемільера, О. Захарова, Г. Варга, А.Я. Лічко, О. Насонової, А. І. Захаров, М. Боришевського, В. Гарбузова, Т. Говоруна, А. Співаковскої, І. Добрякова та ін., в своїх роботах переконливо представляють залежність психічного розвитку та формування особистості дитини від батьківського ставлення до неї, стилю виховання, батьківської

позицій, стратегій і стилів сімейної комунікації взаємодій. Вітчизняними та зарубіжними науковцями активно приділялась увага питанням відносно стилю відношення до дитини, вважаючи одним з головних факторів, особистісні властивості батьків, які впливають на їх вибір (Адлер А., Варга А.Я., Захаров А. І, Навайтис Г.А., Ейдемільер Е.Г., Юстицкис В. та інші). Значна кількість вчених в зарубіжній психології стверджували, що особливо велике значення для розвитку дитини має характер взаємин з матір'ю (Дж. Боули, Е. Еріксон, Д. Віннікот, І. Валітова, Е.С. Шефер і Р.К. Белл). Дослідники М.І. Буянов, Л.А. Регуш, А.М. Прихожан, Н.Н. Толстих, М.Ю Кондратьєв, Н.В. Владимірова, Х. Спаньярд, В.Н. Ослон, показали стан і психічні розлади, що виникають у дитини, що живе в неблагополучній сім'ї, а також учня у школі-інтернат. Представники психоаналітичного підходу (Е. Берн, Ф. Дольто, З. Фрейд, Е. Фромм, К. Бютнер та інші), гештальтпсихології (В. Келер, К. Левін, К. Коффка і т.д.), гуманістичного спрямування (Т. Гордон, В. Сатір, К. Роджерс, А. Фромм, А. Адлер та ін) і бихевиорального підходу (А. Бандура, Р. Сірс, Б. Скінер) приділяли увагу проблемам взаємовідносин батьків і дітей.

Під стилями виховання дослідники визначають сформовані моделі стосунків у сім'ї та спосіб батьківсько-дитячих взаємовідносин, систему прийомів і методів, які використовують батьки, щоб впливати на своїх дітей, а також ступінь опіки чи піклування, контролю дій дитини і характер впливу на її поведінку. Також батьківсько-дитячі відносини характеризують якість виховання та встановлений психоемоційний контакт між дітьми та дорослими, визначені правила, заборони та очікування.

Стиль виховання – категорія багатоаспектна, в багатьох випадках може бути мінливою та визначатися умовно, але початкове формування Я-концепції дитини відбувається саме в сімейному просторі і має розглядатися як результат включення дитини в певні стосунки з батьками. В сучасному світі нових інформаційно-технологічних можливостей та перспектив розвитку суспільства важливим завданнями є розвиток самосвідомості

кожної дитини, розкриття її індивідуальних особливостей та навчальних і творчих здібностей, допомога у пізнанні себе, самовизначенні та самореалізації, що потребує формування позитивної Я-концепції особистості.

Існує велика кількість класифікацій стилів сімейного виховання. Американський психолог Е. Еріксон в своїх роботах стержнем концепції розвитку особистості визначав «почуття Я» або ідентичність, а найважливішим засобом виробітку «почуття Я» вважав батьківську турботу та любов. Е. Еріксон стверджував, що в дитинстві найбільш важливими є два напрямки виховного впливу родини – батьківське прийняття та чуйність поєднана з батьківською вимогливістю та контролем, саме поєднання цих !

Аналіз психологічної літератури дозволяє констатувати про висвітлення різних факторів впливу на розвиток і формування особистості у працях психологів Г. Андреевої, Б. Бобневої, Л. Божович, Л. Вигорського, П.Кряжева, А. Леонтьева,, Б. Паригіна та інших, а також педагогів - Р. Гурової, А. Мудрик, Ю. Смородської, Н. Юркевич. Праці А. Альбицької, Б. Ліхачова, В. Лобицького, присвячені розробці прагматичної орієнтації у вихованні особистості, яка узгоджується з пристосуванням індивіда до наявних соціальних, культурних умов і цінностей суспільства, які пізнаються і сприймаються в підлітковому віці та є важливими для розуміння та усвідомлення потреби вчитися та здобувати і засвоювати нові знання в процесі розвитку особистості.

Багато вітчизняних і зарубіжних вчених досліджували вплив сімейного виховання на формування самооцінки дітей шкільного віку. Тому Т. Мішина та А. Добрович виділили дисфункціональні форми батьківсько-дитячих стосунків та звертали увагу на формування певних шаблонів у відносинах та можливих маніпуляційних механізмів. А. Захаров [68]. описав типи спілкування неадекватного батьківства (надсоціалізація, відторгнення, егоцентризм), Захаров А.І. розглядає такі особливості сімейних відносин, які породжують невротизації дитини:

1. Інверсія подружніх і батьківських ролей, наприклад, роль матері виконує бабуся, а роль батька - матір.

2. Освіта в сім'ї емоційно відособлених діад (наприклад: батько-син, бабуся-онук), а також існування ізгоїв.

3. Несприятлива сімейна атмосфера: високий рівень тривоги та емоційної напруженості.

4. Тенденція відходу від вирішення сімейних проблем і конфліктів, що виникають.

5. Депривація потреби дитини в спілкуванні з батьками, в прийнятті та співпереживанні

Х. Крейг запропонував класифікацію стилів батьківства, виділених за співвідношенням параметрів батьківського контролю та теплоти, Д. Спіро підкреслював, що вплив сім'ї на формування у дітей позитивного самосприйняття є основою розвитку особистості, В. Давидов і В. Бороздіна розглядали особливості формування самооцінки учнів. Феномен батьківських відносин досліджується в роботах А.А. Бодальова, А.Я.Варга, В.В.Століна, Е.Т.Соколової, Н. Штірмана, С. Броді та ін. Дослідники А.Я. Варга і В.В. Столін визначають батьківське ставлення як систему різноманітних почуттів по відношенню до дитини, поведінкових стереотипів, що практикуються в спілкуванні з ним, особливостей сприйняття і розуміння характеру й особистості дитини, її вчинків

М. Боришевський зазначає, що «виховання дитини – це важка, найбільш енергозатратна сфера людської діяльності, успіх якої зумовлюється безліччю чинників різноманітного походження» [3]. Кожна сім'я створює власний унікальний простір взаємовідносин і живе за певним стилем відносин всередині сім'ї, а переважаючий стиль виховання багато в чому визначає розвиток і поведінку дитини у соціумі. На думку М. Пирогова, найбільше право батьків полягає в тому, щоб розвинути цілком і всебічно все блага, що є в дитині від природи, без зазіхання на особистість дитини. Людина легко засліплюється власними чеснотами, тому з дитинства

необхідно розвивати в дитині самосвідомість, будити совість. Звідси впливає основне, на переконання вченого, положення, що стосується питань виховання дітей у сім'ї: не ухилятися зі шляху цілісного внутрішнього життя, у якому має бути збережено єдність думки, слова й справи [11].

С. Кон пише про те, що батьки не завжди практикують один і той же стиль виховання: батьки як правило сприймаються юнаками і насправді бувають більш жорсткими і авторитарними чим матері, так що сімейний стиль певною мірою компромісний. Батько і мати можуть взаємно доповнювати, а можуть і підривати вплив один одного. Авторитарне виховання- тип виховання в рамках якого певна ідеологія приймається як єдина істина. При цьому домінує такий виховальний метод як вимога. Примушення є основним шляхом передачі соціального досвіду дітям. Міра примушення визначається тим наскільки дитина має право сам визначати або вибирати зміст минулого опт і ціннісної системи- сімейних цінностей, норм поведінки, правил спілкування, цінності релігії і т. п. У діяльності батьків домінує догма загальної опіки, безпомилковості всезнайства.

На думку Т. А. Кулікової, авторитарний стиль характеризується високою централізацією керівництва домінуванням єдиноначальності. У цьому випадку родителі одноосібно приймає і відмінює рішення, більшість питань відносно проблем навчання і виховання вирішує сам. Переважаючими методами управління діяльністю своїх дітей є накази, які можуть віддаватися в жорсткій і м'якій формі (у вигляді прохання, яке не можна не виконати). Авторитарний родителі завжди дуже суворо контролює і поведінка дітей, вимогливий до чіткості виконання його вказівок. Ініціатива дітей не заохочується або заохочується в суворо певних межах.

Було виявлено, що діти авторитарних батьків відрізняються замкненістю і несміливістю. Майже або зовсім не прагнуть до незалежності. Звичайно похмурі, невибагливі і дратівливі. У підлітковому віці ці діти особливо хлопчики можуть надзвичайно бурхливо реагувати на заборонне і караюче оточення в якому їх ростили, стаючи іноді неслухняними,

агресивними. Дівчинки ж частіше за все залишаються пасивними, залежними.

Авторитарний стиль викликає у дітей відчуження від батьків, почуття своєї незначності і нежеланности в сім'ї. Батьківські вимоги, коли вони здаються необґрунтованими, або викликають протест і агресію, або звичну апатію і пасивність. Перегин у бік терпимості також спричиняє у підлітка відчуття, що батькам немає до нього справи і заважає формуванню у нього відповідальної залежності. Пасивні незацікавлені батьки не можуть бути предметом наслідування і ідентифікації, а інші впливи- школи, однолітки, ЗМІ- часто не може заповнити цей пропуск, залишаючи дитину без належного керівництва і орієнтації в складному і змінному світі.

Ослаблення батьківського початку, як і його гіпертрофія сприяє формуванню особистості зі слабим Я. Обидві ці крайнощі порушують процес соціалізації, ускладнюючи для дітей процес переходу від батьківської опіки до незалежності і встановлення дружніх відносин з однолітками.

Демократичний стиль може на практиці реалізуватися в системі наступних метафор «Рівний серед рівних» і «Перший серед рівних». Перший варіант - це стиль відносин між батьками і дітьми в рамках якого батько або мати в основному виконують необхідні обов'язки по координації дій дитини в організації його учбової діяльності, самоосвіти і дозвілля, враховуючи його інтереси і власну думку, погоджуючи з ним на правах «дорослої» людини всі питання і проблеми.

Друга позиція реалізовується у відносинах між батьками і підлітком в яких домінує висока культура діяльності і відносин, велике довір'я до дитини і упевненість в правильності всіх його думок, дій і вчинків. У цьому випадку батьки визнають його право на автономію і в основному бачать задачу в координації самостійних дій дитини, в наданні допомоги при зверненні до нього самого підлітка. Батьківсько-дитячі відносини у родині за А.Я. Варга, характеризуються:

1. Якість емоційного зв'язку.

2. Мотиви виховання і батьківства.
3. Рівень залучення батьків у відносини
4. Задоволення потреб дитини.
5. Стиль спілкування і взаємодії з дитиною.
6. Соціальний контроль.
7. Ступінь стійкості і послідовності дитячо-батьківських відносин

Як вважає Л. С. Алексеева, найкращі взаємовідносини підлітків з батьками складаються звичайно тоді, коли батьки дотримуються демократичного стилю виховання. Цей стиль в найбільшій мірі сприяє вихованню самостійності, активності, ініціативи і соціальної відповідальності. Поведінка дитини прямує в цьому випадку твердо, послідовно і разом з тим гнучко і раціонально: родитель завжди пояснює мотиви своїх вимог і заохочує їх обговорення підлітком; влада використовується лише в міру необхідності; в дитині ціниться як слухняність так і незалежність; родитель встановлює правила і твердо проводить їх в життя, але не вважає себе непогрішним: він прислухається до думок дитини, але не виходить тільки з його бажання

Було виявлено, що діти демократичних батьків адаптовані найкраще та проявляють кращі адаптивні якості при зміні умов. У порівнянні з іншими дітьми, вони більш упевнені в собі, повністю себе контролюють і соціально компетентні, в них краще розвинута комунікативна компетенція. Згодом у цих дітей розвивається висока самооцінка, а в школі вони мають набагато кращі результати, ніж діти, виховані батьками з іншими стилями поведінки.

Поблажливий стиль звичайно перевіряється в сім'ї як відсутність всіляких відносин: відстороненість і відчуженість членів родини один від одного, їх повна байдужість до справ і почуттів іншого призводить до байдужості дитини в навчанні та демотивують підлітка в навчальній діяльності.

Щоб зрозуміти взаємовідносини підлітків з батьками, необхідно знати як міняються з віком функції цих відносин і пов'язані з ними уявлення в очах

дитини мати і батько виступають в декількох ипостасях: як джерело емоційного тепла і підтримки без яких дитина відчуває себе беззахисним і безпорадним; як влада, директивна інстанція, розпорядник благ, покарань і заохочень, як зразок, приклад для наслідування, втілення мудрості і особистих людських якостей; як старший друг і порадник, якому можна довірити все. Але співвідношення цих функцій і психологічна значущість кожної з них з віком міняються.

Як відзначає С. В. Ковальов, в основі емоційної прихильності дитини до батьків спочатку лежить залежність від них. Причому мати в цьому відношенні звичайно здається дітям ближче, ніж батько. По мірі зростання самостійності і особливо в перехідному віці ця залежність починає дитину обтяжувати. Дуже погано, коли йому не вистачає батьківської любові. Гірше усього йдуть справи, коли потурання супроводжується відкритою демонстрацією неприязні до дитини (відштовхуючий батько чи мати). В таких випадках відсутності стримуючого фактору ніщо не втримує підлітка від того, щоб дати волю своїм самим руйнівним імпульсам та діям. Дослідження малолітніх правопорушників показують, що в багатьох випадках ці діти виховувалися в сім'ях, де потурання поєднувалося з ворожістю. Але є і цілком достовірні дані про те, що надлишок емоційного тепла також шкідливий як для хлопчиків, так і для дівчинок. Він утрудняє формування у них внутрішньої автономії і породжує стійку потребу в опіці, залежність як рису вдачі. Зростання самостійності обмежує і функції батьківської влади [23.-136]

Ліберальний стиль (невтручання) виховання характеризується відсутністю активної участі батька або матері в управлінні процесом навчання і виховання. Багато які, навіть важливі справи і проблеми фактично можуть вирішуватися без їх активної участі і керівництва. Для виконання якої-небудь роботи ним нерідко доводиться умовляти своїх дітей. Вони вирішують в основному ті питання, які назрівають самі, контролюють роботу дитини, його поведінку від випадку до випадку. Тут дітям наданий надлишок

свободи при незначному керівництві батьків, які не встановлюють яких-небудь обмежень. Загалом такі батьки відрізняється низькою вимогливістю і низькою відповідальністю за результати виховання.

Хоч така поведінка батьків протилежно гіпертрофованим заборонним тенденціям, це не обов'язково приводить до протилежних результатів: діти ліберальних батьків також можуть бути неслухняними і агресивними. До того ж вони схильні потурати своїм слабостям, імпульсивні і часто не уміють поводитися на людях. Однак в деяких випадках вони стають активними, рішучими і творчими людьми, якщо відчують мотивацію та потребу до діяльності.

На практиці жоден з приведених стилів не може виявлятися в «чистому вигляді». Так, на думку ряду авторів (А. Бандура, Л. А. Волошина, В. В. Устінова і інш.) застосування тільки демократичного стилю не завжди буває ефективним. У кожній сім'ї можуть застосовуватися різні стилі в залежності від ситуацій і обставин, однак багаторічна практика формує індивідуальний стиль виховання, який відносно стабільний, володіє незначною динамікою і може удосконалитися в різних напрямках [53]

Отже, розглянувши висвітлення в науковій літературі основні стилі сімейного виховання необхідно зробити висновок, що існують чотири стилі виховання дітей в сім'ї. До них відносять: демократичний, ліберальний, авторитарний і поблажливий. Безсумнівно, перераховані стилі і методи сімейного виховання впливають різним чином на дитину та її навчальну успішність в підлітковому віці.

1.3. Теоретичні засади вивчення формування Я-концепції підлітка

Становлення особистості та її взаємодія з навколишнім світом – одна з надзвичайно актуальних проблем науки, якій присвячено багато психолого-педагогічних досліджень. Термін «Я-концепція» (англійською «self-conception», дослівно «концепція себе») з'явився в українській психологічній

літературі порівняно недавно. Раніше в такому ж значенні використовувалися терміни «образ себе», «самосвідомість». Я-концепція - це все, що індивід вважає самим собою або своїм, все, що він думає про себе, усі властиві йому способи самовиховання[42].

Описову складову Я-концепції часто називають образом Я або картиною Я. Складову, пов'язану з відношенням до себе або до окремих своїх якостей, називають самооцінкою чи прийняттям себе. Я-концепція, по суті, визначає не просто те, що собою являє індивід, а й те, що він про себе думає, як дивиться на своє діяльне «я» і можливості власного розвитку в майбутньому. Я-концепція - важливий структурний елемент психологічного образу особистості, що складається в спілкуванні і діяльності, ідеальна представленість індивіда про себе.

Існує декілька підходів до визначення сутності та структури самосвідомості. Окремі її складові компоненти були предметом численних досліджень, як у зарубіжній, так і у вітчизняній психології. У працях психологів (Н. Анкудінова, В. Асєєв, Р. Бернс, К. Блага, А. Бодальов, Л. Божович, Є. Бондаренко, А. Валлон, Г. Ліпкіна, М. Шебек) [7] розглянуто теоретичні положення про співвідношення та взаємодію внутрішніх і зовнішніх чинників становлення свідомості й самосвідомості особистості, генезис самосвідомості та її складових. Суттєвою особливістю значної кількості досліджень є їх зосередження на двох вікових категоріях: вивчення процесу становлення самосвідомості в дітей дошкільного віку та дослідження змін свідомості й самосвідомості в підлітковому віці. Саме в підлітковому віці спостерігаються кризові явища та відбуваються суттєві та якісні зміни у розвитку особистості і відбуваються дуже інтенсивно, супроводжуючись значними суб'єктивними труднощами у житті підлітків. У цей віковий період найбільш імовірні конфлікти між більш-менш сформованими настановленнями "Я" та безпосереднім досвідом підлітка.[4] Така невідповідність може виникнути в тих випадках, коли "Я-концепція" (уявлення про себе) переважно зумовлена цінностями та уявленнями інших

людей. Особистості важлива правильна самооцінка, яка формується найінтенсивніше саме в підлітковому віці. Процес формування свого "Я" породжує потребу в самовираженні, в апробації своїх життєвих сил та можливостей. Спочатку цей процес має невиразні форми та не до кінця зрозумілі цілі, набуваючи одночасно з життєвим досвідом рис більшої визначеності, сформованості "Я-концепції" особистості.[25] Слід зауважити, що "Я-концепція" може мати як позитивне, так і негативне забарвлення. Позитивна "Я-концепція" - це, по суті, позитивне ставлення людини до себе, і відповідно негативна "Я-концепція" буде мати негативне ставлення до себе. Негативне ставлення до себе за часом може перетворитися на комплекс неповноцінності, що порушує процес збалансованості між "Я-концепцією" та реальною поведінкою, і в такому разі досягнення узгодженості стає неможливим та буде перешкодою для формування ідентичності та приналежності до певної групи.

Процес становлення самосвідомості дослідники розглядають в руслі своєї культурно-історичної концепції і з точки зору положення про інтеріоризації зовнішніх дій. Самосвідомість - це соціальна свідомість, пережита всередині, а пам'ять - та основа, яка зберігає цілісність самосвідомості, нерозривність і спадкоємність окремих його станів. При аналізі самосвідомості підлітка він реалізує найважливіший методологічний принцип психології - принцип розвитку. Самосвідомість підлітка –це чинник розвитку особистості підлітка, обґрунтований біологічно та соціально підготовлений його історією. В організації нервової системи закладені можливості самосвідомості, але для того щоб ці можливості були реалізовані, необхідні відповідні психологічні і соціальні зміни.

До актуальних питань відноситься проблема Я-концепції особистості, яка досліджена багатьма вітчизняними і зарубіжними психологами: її структура, розвиток, чинники, що впливають на її формування, роль у житті людини тощо розглядають І.С.Кон, В.В.Столін, Д.О.Леонт'єв,

Н.Ю.Максимова, Р.В.Моляко, І.С.Булах, У. Джемс, Е. Еріксон, Розенберг, К.Роджерс, Р.Бернс та ін.

Відомо, що Я-концепція впливає на всі життєві прояви людини, відіграючи самостійну роль у її житті, починаючи з дитинства і до глибокої старості. Особистість сприймає навколишній світ, будує свої взаємини через призму власної Я-концепції, яка сприяє формуванню відчуття визначеності, узгодженості особистості, визначає інтерпретацію досвіду. «Я-концепції», згідно з В. Джеймсом, можна виділити різні частини, що відповідають сферам нашої життєдіяльності. Так, значним є матеріальна частина (усвідомлення свого тіла як частини «Я» та пов'язані з ними потреби у безпеці, задоволенні, захисті), наше соціальне «Я» пов'язане з усіма соціальними колами, в які ми входимо, та з нашим бажанням бути інтегрованим у ціннісну ієрархію тієї чи іншої кола; і, нарешті, значним є духовний аспект «Я», куди входять усі наші духовні прагнення, етичні та моральні потреби [11]. Крім того, що психолог розробив поняття «Я-концепції», він тісно пов'язував всі прояви особистості з самооцінкою, яка є результатом оцінювання «Я»-дослідника щодо «Я»-емпіричного. Формування позитивної «Я-концепції» можливе в тому випадку, якщо людина послідовно досягає успіху, або відмовляється від прагнення до успіху. Проте види самоповаги також можуть бути різними і відповідати кожному аспекту (фізичному, духовному тощо) особистості. Отже, основними висновками В. Джеймса були такі: «Я-концепція» є багатоаспектною структурою; формування самооцінки є найважливішим аспектом пізнання себе у взаємозв'язку із задоволенням потреб самореалізації у різних аспектах; «Я» є самоутворюваною структурою, що тісно пов'язана з різними аспектами самооцінки. Парадигму дослідження «я-концепції» продовжили соціологи Ч. Кулі та Дж. Мід.

Згідно з дослідженнями Ч. Кулі, викладеними в праці «Соціологічна теорія та соціальне дослідження», на формування «Я-концепції» істотно впливають оцінки, які отримує особистість із соціального середовища, яке

розглядається ним як «дзеркало». «Я-дзеркальне» (looking-glass self) містить у собі реакції, оцінки та експресію суспільства в результаті взаємодії особистості з ним [16]. Ця ідея досить обмежена, оскільки особистість розглядається лише як результат сприйняття соціальної оцінки, а поведінка людини характеризується як повністю залежна від того, до сприятливої чи несприятливої оцінки з боку соціуму ведуть ті чи інші її дії. Проте для нашого дослідження цей підхід необхідний, оскільки «дзеркальне Я», згідно з психологічними дослідженнями, яскраво виражене у дітей дошкільного віку та школярів.

Важливим етапом у формуванні сучасного наукового підходу до «Я-концепції» стали роботи Е. Еріксона, який розробив динамічну модель егоїдентичності, пов'язану з особливостями формування та трансформації «Я». Так, дослідник виділяє вісім стадій формування егоїдентичності: формування довіри або недовіри до навколишнього світу та реальності себе, свого Ід; відчуття автономності існування та формування сорому (як реакції на почуття та дії оточуючих по відношенню до цієї автономності); формування ініціативності, переживання компетентності/некомпетентності [39]. На п'ятій стадії формується егоїдентичність, яка дозволяє утвердитися особистості у рольовому та соціальному різноманітті світу, зіставивши її з власної цілісності та власної тотожності щодо себе. Інші стадії характеризуються виявленням Супер-Его та формуванням повноти власної ідентичності, де всі існуючі елементи зв'язуються і усвідомлюються як власна цілісність. Важливими аспектами дослідження Е. Еріксона є припущення про можливість пропустити ті чи інші стадії егоїдентифікації, внаслідок чого людина не матиме сприйняття власної цілісності та повноти існування.

Наукові роботи, що розкривають концептуальні погляди на категорію „Я” в психології та філософії (Б.Ананьєв, Л.Виготський, У.Джеймс, Є.Ільєнков, Г.Костюк, І.Кон, О.Леотнєв, К.Роджерс, С.Рубінштейн, О.Спіркін, П.Чамата, О.Морохова); дослідження зв'язку „Я-концепції” та „Я-

образу” зі ставленнями особистості до життя в працях К.Абульханова-Славської, В.Агапова, Р.Берна, А.Деркача, Е.Еріксона, О.Старовойтенко; аналіз будови самосвідомості та її складових (Р.Бернс, І.Бех, М.Боришевський, Є.Ісаєв, І.Кон, К.Роджерс, В.Слободчиков, В.Столін, Є.Шильштейн); праці вітчизняних та зарубіжних учених, у яких розкриваються питання вікових особливостей розвитку самосвідомості (Л.Божович, М.Боришевський, Е.Еріксон, І.Кон, І.Чеснокова); система наукових знань про особистісну рефлексію (М.Варбан, Н.Гуткіна, Л.Осьмак, І.Семенов, О.Старовойтенко, С. Степанов).

Даючи визначення Я-концепції, Р.Бернс зазначає, що вона окреслює не просто те, що собою являє індивід, а й що він про себе думає, як розглядає свої можливості в діяльності й розвитку в майбутньому [2,]. М.Й.Боришевський [3] розглядає образ «Я», вивчаючи його горизонтальну структуру, як систему, елементами якої виступають самооцінка, рівень домагань та соціально-психологічні очікування, а також система оціночних ставлень до оточення, або так званих фундаментальних життєвих ставлень індивіда як особистості. Розуміння образу «Я» як настановної системи дозволило М. Розенбергу [16] виокремити в ньому декілька автономних формальних вимірів. По-перше, це ступінь когнітивної складності й диференційованості, яка вимірюється кількістю і характером власних якостей, що усвідомлюються особистістю. По-друге, це ступінь виразності, рельєфності образу «Я», його суб'єктивної значущості для індивіда. По-третє, це ступінь внутрішньої цілісності, послідовності образу «Я». Оскільки людина бачить себе під різними кутами погляду, її самосвідомість завжди суперечлива. Проте характер суперечностей самосвідомості може бути різним. Одна справа — усвідомлення розбіжностей у ступені розвитку яких-небудь властивостей, інше справа — коли людина усвідомлює, що властивості, наявні в нього, у принципі несумісні одна з одною. Учетверте, це ступінь стійкості, стабільності образу «Я» у часі. У літературі можна знайти цілу низку функцій “Я”-концепції [26]: регуляторну або регуляторно-

організуючу, контролюючу, самовиховання, цілепокладання, ціннісно-орієнтаційну, соціально-рольової ідентифікації, захисну, адаптивну. Я-концепція дає особистості можливість локалізувати себе як у часовому і фізичному, так і в психологічному просторі, і, таким чином, визначити своє місце щодо інших людей, явищ, самого себе. Іншими словами «Я» – це основа самовизначення як головної мети життєдіяльності людини. Досліджуючи шляхи впливу Я-концепції на активність суб'єкта В.Ф.Сафін [69] виділяє п'ять основних функцій цієї психоструктури: самоствердження, самосхвалення, самооцінку, саморегуляцію, самоспонування. Таку поліфункціональність «Я», яка чітко виражає усвідомлення особистістю себе суб'єктом власної діяльності, автор розглядає як умову диференціації індивідом своїх інтенцій – «хочу», потенцій – «можу», посиденцій – «маю», нормативних вимог, що ставляться до нього або засвоюються ним – «повинен». Кожне з названих утворень, взаємодіючи з іншими, виступає як спонука і регулятор поведінки, як контроль самосвідомості. А.Г.Спіркін [18] підкреслює організуючу та контролюючі функції Я-концепції, акцентуючи увагу на тому, що образ «Я» виступає суб'єктивним базисом для визначення тих завдань, які особистість ставить перед собою в житті і до реалізації яких вона вважає себе здатною. В.В.Столін [69] виділяє як одну з головних функцій Я-концепції функцію самовиховання. Я-майбутнє та Я-ідеальне – найважливіші компоненти Я-концепції особистості, що закладають генеральний напрям самовиховання. Я-концепції властива функція мотивації, яка здійснюється через систему особистісних смислів, тобто образ «Я» може спонукати до певної діяльності або забороняти ти чи інше дії, вчинки або, навпаки, бездіяльність. Мотиваційна функція Я-концепції може мати різне походження. Вона може укорінюватися в уявленнях про ідеальне «Я» і бути пов'язанню з моральними категоріями совісті, обов'язку, відповідальності. Ця функція може бути відображенням теперішнього «Я» і майбутнього «Я» [69]. Протягом всього життя відбувається корекція вже сформованої й певним чином сформульованої Я-концепції у зв'язку з інформацією, що

постійно надходить ззовні, з обставинами, що відбуваються, з результатами діяльності, тощо. Специфічною умовою генерування новою Я-концепції можна визначити ситуацію вичерпаності можливостей наявної структури – існуючої Я-концепції особистості.

Виходячи з вищепереліченого можна стверджувати, що Я-концепція особистості є складною динамічною системою. Вона складається, змінюється і розвивається під впливом соціокультурного оточення, в якому перебуває особистість із народження до дня смерті. Серед соціокультурних чинників впливу можна виділити як традиційні: сім'я, школа, освітні заклади, місце роботи тощо, так і нові, що з'явилися та стрімко поширилися відносно недавно: засоби масової інформації, та комп'ютерно-опосередковані середовища, зокрема комп'ютерні ігри. Останні, хоч і не ставлять перед собою таку задачу, насправді є потужним чинником впливів на формування особистості в цілому і на складання її Я-концепції зокрема.

Згідно з думкою дослідників, на сучасне уявлення про «Я-концепцію» великою мірою вплинули роботи К. Роджерса, який визначав цей феномен як цілісний гештальт, заснований на самосприйнятті та сприйнятті інших людей та навколишньої реальності. Даний гештальт не обов'язково усвідомлюється людиною, проте він доступний для дослідження та самоаналізу. Його основними характеристиками є тісний зв'язок із ціннісними структурами, які лежать в основі як самосвідомості особистості, так і розуміння соціальних взаємин. Розвиваючи ідею про різні «я-концепції», які можуть бути інтегровані в одній особистості, К. Роджерс запропонував ідею «Я-ідеального». На відміну від «Я-дзеркального», яке припустив Ч. Кулі, «Я-ідеальне» ґрунтується на власних уявленнях індивідуума про те, яким він має бути, яка особистість буде для нього найзручнішою і принесе найбільше задоволення; стане вершиною його самореалізації. Тим не менш, «Я-ідеальне» також тісно пов'язане з потребами у схваленні, і є реакцією на цінності тих соціальних кіл, до яких входить особистість. На формування «Я-концепції», відповідно до К. Роджерсу, впливає не стільки досягнення успіху

чи відмова від нього, тобто, самооцінка, але позитивна увага з боку значущих для особистості людей, які володіють для неї авторитетом. У випадку, коли людина отримує позитивну підтримку як на ранніх стадіях формування ідентичності, так і під час дорослішання, тим сильнішим і міцнішим є його внутрішня самооцінка і тим менший розрив між «Я-реальним» і «Я-ідеальним»[29]. Далі пішов дослідник і в аспекті розуміння того, як усвідомлюється «Я» людиною і як, залежно від внутрішньої «Я-концепції», діє і реагує на навколишнє середовище особистість. Так, наприклад, дослідник стверджував, що, спочатку формуючись під впливом вимог та цінностей суспільства, надалі сформована ІІ «Я-концепція» може стати переважаючою, і людина орієнтуватиметься не так на сприйняття з боку навколишнього суспільства, але на самосприйняття. Виходячи з цього, ті його дії та вчинки, які будуть оцінюватися з точки зору «Я-концепції» (яка включає неусвідомлені відповіді на запитання «Хто я такий?» і «Який я?»), поділяться на відповідні та невідповідні. Відповідні внутрішньому уявленню людини про те, ким вона є, інтегруватимуться в «Я-концепцію», а не відповідні ігноруватимуться. Розвитком досліджень К. Роджерса також займався Р. Бернс, який розглядав функціональні особливості "Я-концепції", приділяючи найбільшу увагу тому, яку роль вона відіграє в кінцевому самосприйнятті людини, а також її взаєминах з навколишньою дійсністю. Найбільш важливими можна назвати такі функції, що виконуються «Я-концепцією» [2]:

В працях вчених Я-концепція розглядається як сукупність установок індивіда, спрямованих на самого себе Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал (Р. Бернс), цілісний, хоча й не позбавлений внутрішніх суперечностей образ власного Я людини, на основі якого вона будує свої взаємовідносини з іншими і визначає ставлення до себе (О. Жигайло), соціальну установку, направлену на самого себе, яка є системою когнітивних, афективних та поведінкових ознак (І. Кон, І. Чеснокова). На основі аналізу джерел нами уточнено поняття Я-концепції молодших

школярів: динамічна система знань, суджень та уявлень молодших школярів про себе, що 23 поєднується з емоційно-ціннісним ставленням до себе та вольовими зусиллями, і виявляються у відповідних моральних вчинках і поведінці [58]. Я-концепція - це система загальних уявлень індивіда про себе, яка включає: фізичні особливості, самооцінку, визначення своїх інтелектуальних даних, суб'єктивне прийняття зовнішніх сторін життя, що впливають на індивіда. Провідними психологічними механізмами розвитку Я-концепції особистості є рефлексія і самоконтроль. Первинне формування Я-концепції дитини відбувається в сімейному просторі, у стосунках зі значущими дорослими, коли дитина дорослішає і вступає до навчального закладу, впливає і її оточення: взаємодія з учителем, спілкування з однолітками. Джордж Мід визначав становлення «Я» в розвитку особистості як цілісне психолого-соціальне явище, яке є внутрішнім соціально зумовленим процесом формування особистості. [35].

У структурі «Я-концепції» дослідники виділяють три компоненти: 1) когнітивний — Я-образ індивіда, справжнє Я (як я бачу себе зараз), ідеальне Я (як я бачу себе в майбутньому) і дзеркальне Я (я думаю, як мене бачать інші). 2) емоційно-оцінна ознака, за якою індивід визначає себе в цілому, сюди входять і окремі сторони своєї особистості чи поведінки, діяльності. 3) поведінковий - це формування самої Я-концепції під впливом соціалізації та взаємодії з іншими індивідами, що визначає, як індивід сприймає оточуючих людей і яка модель поведінки йому притаманна [38]. Самооцінка особистості є основною складовою Я-концепції. Дослідник Д. Куперсміт визначає самооцінку як «судження індивіда про власну цінність, що виявляється в притаманних людині установках». Основними факторами, що впливають на формування самооцінки, є судження про особистість оточуючих людей, самоусвідомлення своїх досягнень у діяльності та порівняння свого ідеального Я з реальним. Самооцінка в особистісному розвитку людини 24 проявляється в прагненні досягти своєї найближчої значущості і в свідомих судженнях особистості. Багато дослідників, у тому числі У. Джеймс Ч., К.

Роджерс, Р. Бернс, Дж. Мід та інші, виділяють позитивну і негативну Я-концепцію. Позитивна Яконцепція ототожнюється з позитивним ставленням до себе, або, як кажуть дослідники: «тверда віра в те, щоб справити враження на інших, упевненість у своїй здатності виконувати певний вид діяльності та відчуття власної значущості». Негативна Я-концепція характеризується наявністю почуття неповноцінності, самовідкидання, невеликого усвідомлення власної значущості. Саме люди із заниженою самооцінкою постійно перебувають у стані психологічного захисту. Сформована занижена самооцінка негативно впливає на особистісний розвиток особистості, внаслідок чого формується сильна залежність від оточуючих, несамостійність, замкнутість і порушене сприйняття оточуючих [20]. Отже, особистісний розвиток відбувається під впливом Я-концепції, для дослідження якого можна використовувати наступні критерії: об'єктивність, відмінність Я-реального від Я-ідеалу, самооцінка, рівень суб'єктивного контролю, незалежність, афіліація, потреба в успіху [8]. Отже, аналіз наукової літератури та результати емпіричних досліджень дозволяють зробити певні висновки щодо умов розвитку позитивної Я-концепції та її компонентів у підлітків(зокрема девіантів).

Психологи приходять до висновку, що вирішальне значення для формування позитивної Я-концепції в підлітковому віці мають взаємодія і спілкування зі значущими іншими. Особливе місце серед них посідають батьки, оскільки саме вони в дитинстві закладають фундамент Я-концепції. Установки на себе, знання про себе, самооцінка в дитини формуються під їхнім впливом у сімейному “замкнутому” просторі, під дією їх ставлення до дитини, оцінювання її вчинків і поведінки в цілому. Проте спеціально організована профілактико-корекційна робота, спрямована на розвиток самопізнання і самовдосконалення власного “Я” підлітком, активізації його само вправління можуть забезпечити продуктивне вирішення проблеми становлення особистості девіантного підлітка Теоретичне дослідження

проблеми Я-концепції як структурно динамічного аспекту поняття «Я» показало наступне:

1. Я-концепція, як підсистема більш широкої системи «особистості» являє собою відкриту, відносно стійку, проте динамічну, нелінійну систему, складну й ієрархічно побудовану. Виходячи з цього її можна розглядати в термінах системного, цілісно-організаційного підходу. Я-концепція виникає, розвивається, змінюється в людини у процесі соціальної взаємодії, є результатом її культурного розвитку в соціокультурному оточенні.

2. Проаналізовані роботи дають підставу розглядати Я-концепцію як системне утворення, що складається з уявлень про власні характеристики і здібності індивіда, з уявлень про можливість його взаємодії з іншими людьми і оточенням, з ціннісних уявлень і уявлень про цілі або ідеї, що можуть мати позитивну або негативну спрямованість. Включає компоненти: когнітивного образу своїх якостей, здібностей, зовнішності тощо (самосвідомість); емоційний (самоповага, себелюбність, самоприниження тощо); оцінновольовий – прагнення підвищити самооцінку, завоювати повагу тощо.

3. Як складну, ієрархічно побудовану систему, Я-концепцію можна розглядати, виходячи з різних основ, проте Я-образи можна розглядати як такі структурні елементи цілісної Я-концепції, що розкривають суб'єктивне знання особистості про себе, в яких узагальнена емоційна і когнітивна інформація про сутність «Я». Я-образи дозволяють розкрити Я-концепцію не тільки як певний зріз уявлень особистості про саму себе на поточний момент (Я-реальне), але й прослідити можливу динаміку змін через уявлення про себе у майбутньому, про себе ідеального (Я-ідеальне), а також розкрити певні поведінкові аспекти Я-концепції, приміром «Я» в певній діяльності. Одним з найважливіших завдань суспільства є здійснення прав дитини на гармонійне виховання в сім'ї та реалізація права на освіту, що передбачає розвиток її особистості та становлення адекватної самооцінки, що має важливе значення для успішності підлітка у навчанні. На формування початкової успішності підлітків визначальний вплив має стиль сімейного виховання – спосіб, метод

виховання, типова для батьків система принципів і норм, індивідуальних особливостей впливу на дітей. Стиль виховання при цьому є сукупністю настанов та відповідної поведінки, яка стосується не конкретної дитини, а характеризує ставлення до дітей взагалі. Виділяють авторитарний, ліберальний, авторитетний, потуральний та нестійкий виховні сімейні стилі. Лише авторитетний стиль батьківського ставлення до дітей визнається продуктивною тактикою формування адекватної самооцінки особистості та оптимальним стилем сімейного виховання. Сім'я як мала психосоціальна група при цьому є якнайкращим виховним середовищем для дитини.

У становленні особистості дитини велику роль відіграє стиль сімейного виховання. Батькам в процесі виховання дітей важливо знати і враховувати їх вікові особливості, мати певний рівень знань з психології та фізіології, відповідний культурний рівень (загальна культура, культура спілкування, культура відносин, культура поведінки, правова культура). Найголовніше при його використанні - позначити межі ще в ранньому дитинстві. Ліберальний стиль може здатися привабливим тим батькам, що дбають за свободу і незалежність дитини, але на ділі він не приносить належного результату. Отже, знання про різноманіття стилів виховання на увазі їх ефективного та своєчасного використання. У будь-якому випадку дітям необхідна душевна теплота, емоційне спілкування, розуміння і прийняття. В загалі найголовніша порада батькам - любити своїх дітей, бути уважні до них і дотримуйтесь баланс між строгістю і добротою. Самооцінка - це рівень прийняття себе, вміння критично аналізувати власні можливості. Вона нерозривно пов'язана з любов'ю до себе. Людина з 22 купою комплексів не зможе відчувати це почуття, поки не позбудеться від них. Самооцінка впливає на те, наскільки індивіду легко дається спілкуватися з іншими, виконувати поставлені цілі, розвиватися. Ті, у кого вона занижена, відчувають у всіх сферах серйозні труднощі. Самосвідомість є складним психічним процесом, сутність якого полягає у сприйнятті особистістю численних "образів" себе в різних ситуаціях діяльності і поведінки, у всіх

формах взаємодії з іншими людьми, у поєднанні цих образів у єдине цілісне утворення - уявлення, а потім у розуміння свого Я як суб'єкта, відмінного від інших. У структурному аспекті самосвідомість становить єдність трьох складових - пізнавальної (самопізнання), емоційно-ціннісної (самоствавлення) і дієво-вольової, регулятивної (саморегуляція). Стиль сімейного виховання – система виховних заходів, що базуються на ступені прийняття дитини та рівні вимогливості до неї та визначають зміст, послідовність і результативність виховного впливу.

РОЗДІЛ 2.

ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗАЛЕЖНОСТІ СТИЛЮ ДИТЯЧО- БАТЬКІВСЬКИХ ВІДНОСИН НА РЕЗУЛЬТАТ НАВЧАЛЬНОЇ УСПІШНОСТІ ПІДЛІТКІВ

2.1. Психолого-педагогічна характеристика навчальної успішності підлітків

У зв'язку актуальністю дослідження питання поліпшення навчальної успішності підлітків, виникає необхідність в конкретизації поняття «навчальна успішність», під якою слід розуміти показник ефективності навчання, який визначає успішне засвоєння здобувачем освіти знань, розкриття і розвиток особистого потенціалу, здібностей, прогресивну зміну в характері відносин, мотивації навчання, вивчення і оволодіння відповідними знаннями, уміннями, навичками, інтелектуальне зростання відповідно до вимог навчальної програми. Успішність є характеристикою оволодіння знаннями, уміннями й навичками відповідно до вимог навчальної програми. Показниками успішності здобувачів освіти (поточної, семестрової, підсумкової – з предмета в цілому або за весь курс навчання) є оцінки (бали) відповідно рівнів (початковий, середній, достатній, високий), обумовлені відповідними критеріями визначеними відповідно навчальних програм [12; 15]. Спробуємо виокремити і систематизувати важливі проблеми навчальної успішності.

Навчальна успішність у школі відображає ступінь засвоєння об'єму знань, навиків, умінь, встановлених стандартами базової середньої освіти, з погляду їх свідомості, повноти, глибини, міцності, і тому вона знаходить своє вираження в оцінних балах. Висока успішність досягається системою дидактичних і виховних засобів, оптимальною організацією навчальної діяльності. Той, чи інший характер навчальної діяльності виявляється в

академічній успішності [11]. Підлітковий вік належить до перехідних і критичних періодів життя. Цей особливий статус віку пов'язаний із зміною соціальної ситуації розвитку підлітків – їх прагненням долучитися до світу дорослих, орієнтацією поведінки на норми та цінності цього світу. В зв'язку з цим характерним для підлітка є почуття «дорослості», а також розвиток самосвідомості та самооцінки, інтересу до себе як до особистості, до своїх можливостей та здібностей. Тривалість підліткового періоду часто залежить від конкретних умов виховання дітей, від того, наскільки великий розрив у нормах та вимоги до дитини і дорослого. Контрастність дитинства та зрілості ускладнює підлітку засвоєння дорослих ролей і породжує безліч конфліктів та можливих конфліктних ситуацій. Проблема «кризи» у підлітковому віці завжди цікавила вчених. Її теоретичне вивчення почалася на початку ХХ століття. У цей час панувало уявлення, що джерелом «кризи» та специфічних особливостей підлітка є біологічні моменти, генетично зумовлені зміни у підлітку. Тому поява нових психологічних особливостей розглядалося як явище неминуче та універсальне, тобто властиве всім підліткам. Варто зауважити, що у підлітковому віці на перший план виходять два характерні для цього періоду виду діяльності: навчання та спілкування. Психологія спілкування у підлітковому віці будується на основі суперечливого переплетення двох потреб: відокремлення та афіліації, тобто, потреби в приналежності, включеності до якоїсь групи або спільності. Відокремлення проявляється як бажанням бути незалежним від батьків, так і фізично перебувати поза всяким оточенням. Тобто підліток прагне не тільки до соціальної самотності, а й до просторової – виникає потреба в особистій, недоторканній території. З протилежного боку, прагнення спільності породжує тугу від самотності, «неналежності» до будь-якої компанії та змушує підлітка «групуватися» з однолітками У компанії однолітків молоді юнаки та дівчата знаходять чи сподіваються знайти те, в чому їм відмовляють дорослі: спонтанність, емоційне тепло, порятунком від нудьги та

визнання власної значущості. Підліток прагне влитися у колектив, бути його частиною. Це поширюється на уподобання в музиці, одязі, стилі поведінки.

Відомий психолог К. Левін зробив наступний важливий крок у аналізі причин конфліктного типу розвитку підлітків. Він констатував, що в сучасному суспільстві існують як самостійні групи дорослих так і група дітей. Кожна має привілеї та особливості, яких не має інша група. Специфіка становища підлітка полягає в тому, що він перебуває між цими двома групами, оскільки він не хоче належати до групи дітей і прагне перейти в групу дорослих, але вони ще не приймають. В цьому становищі неприкаяності К. Левін вбачив джерело специфічних особливостей підлітка. Він вважав, що чим більший розрив між двома групами і довший період неприкаяності підлітка, з тим більшими труднощами протікає підлітковий період. Підліток вважає себе унікальною особистістю, водночас прагне зовні не відрізнитися від своїх однолітків. Процес учіння у середніх класах зазнає значних змістовних і організаційних змін в порівнянні з попереднім молодшим шкільним віком. У підлітковому віці якісно змінюється зміст теоретичних знань та практичних навичок, що мають засвоїти учні, змінюються способи організації навчальної діяльності вчителями, інакше відбувається становлення психологічних новоутворень та сприйняття інформації. На цьому етапі суттєво розширюється зміст навчання, а набуття знань може відбуватися як самостійно, так і цілеспрямовано відбуватися за межами школи і навчальних програм. Засвоєння навчальних програм сприймається як потреба виконати певний обсяг завдань та не завжди це відбувається з задоволенням. Основою учбової діяльності підлітків стає активний розвиток логічного та теоретичного мислення. Виникає необхідність вдосконалення процес засвоєння наукових понять та термінів, що сприяє вищій формі його інтелектуальної діяльності та розвитку навчальних навичок, що знадобляться протягом всього життя.. У процесі вивчення основ наук підлітки переходять від емпіричних узагальнень до теоретичних понять (В.В. Давидов). Відбувається перехід зовнішніх дій у

внутрішній (мисленнєвий) процес, формуються розумові дії. Учні виявляють більший інтерес до закономірностей, ніж до фактів. Ускладнення знань вимагає досконаліших способів їх здобуття та ставить ускладнені задачі з необхідністю рішення можливими варіантами, що в свою чергу примушує навчитися вибирати та приймати рішення. З'являється інтерес до способів набуття знань. Підлітки є повноцінними суб'єктами індивідуальної форми навчальної діяльності. Засвоюючи складний матеріал, вони ставлять перед собою навчально-пізнавальні завдання. Школярі здатні до різних видів контролю: до контролю за результатом, покрокового, а також – до перспективного. Проте через особистісну нестабільність самоконтроль має епізодичний характер.

З'являється інтерес до різних форм групової роботи як можливість для самоствердження. Незадоволеність собою стимулює пізнавальну активність підлітка. Розвивається здатність до співробітництва. Часто підлітки беруть участь в організації учбової діяльності своїх ровесників та допомагають їм засвоювати нові знання та навички.

Рушійною силою учбової діяльності підлітка є інтереси. Проте водночас спостерігається втрачання провідного характеру навчання у певної групи підлітків. Це виявляється у зниженні інтересу до учіння, школа перестає бути центром особистісного інтелектуального, соціального (морального, духовного) життя. У деяких підлітків спостерігається відставання у навчанні через недостатнє вміння вчитися (слабка сформованість якостей розуму, його поверховість, інертність, нестійкість тощо). Зменшується зануреність у навчання.

Питання про закономірність зниження інтересу до навчання підлітків дослідив В. Поліщук, який вважає, що протягом усього шкільного періоду фіксуються принаймні три таких спади: у молодшому шкільному, підлітковому та юнацькому віці. Багато що залежить від навчальної спрямованості вчителя.

Хоча поділ дітей на “сильних”, “середніх”, “слабких” ми заперечуємо, однак на практиці такий класифікаційний підхід дуже живучий, оскільки встановлює приблизні орієнтири для визначення їх навчальних здібностей. Тож уявімо, що вчитель орієнтується на “слабких”. Що відбувається з іншими учнями? Більшість “середніх” стають “слабкими”, а більшість “сильних” – “середніми”. Лише окремі “сильні” залишаються “сильними”, причому заслуга вчителя тут здебільшого відсутня (це прерогатива батьків). Ще одна ситуація – “учитель орієнтується на “середніх”. Очікуваний результат: більшість “сильних” і “слабких” стають “середніми”; окремі “сильні” зберігають свої навчальні позиції знову-таки завдяки батькам; клас стає “як усі”, поступово трансформуючись у “навчальне болото”.

Наступна ситуація третя – “орієнтація на “сильного”. Очікуваний результат: більшість “середніх” переходять до “сильних”, “слабкі” до “середніх”; клас поляризується за рівнем ставлення до навчання і навчальної успішності, причому внесок учителя в навчальній допомозі є вагомим і для всіх очевидним.

Індивідуальної допомоги вчителя потребують передусім “слабкі”, які помітно вирізняються в третій ситуації. Знову-таки зауважимо, що така навчальна класифікація учнів, причому не обов'язково лише молодшого шкільного віку, не може бути взірцем [32, с. 107 – 109].

У шкільних умовах, не ігноруючи навчання, підліток особливої уваги надає спілкуванню. Головне місце серед мотивів позитивного ставлення до школи займає мотив спілкування з однолітками, який аргументується таким чином: ми ходимо в школу не тільки вчитися, але й спілкуватися. Інші мотиви розташовуються в такій послідовності: якість викладання предмету (“вчитель може добре пояснювати”), прихильність до своєї школи (“хочу вчитися тільки в нашій школі”), контроль за навчанням, що здійснюється в школі (“якщо можна було б вчитися вдома, то ніхто нічого б не робив”).

В цьому віці виникають нові мотиви учіння: бажання бути освіченим (“вчуся, щоб бути грамотною людиною”), прагнення влаштуватися в

майбутньому житті (“вчуся, щоб знайти високооплачувану роботу”), подальше навчання (“мрію вступити до інституту”), прагнення до самоствердження і самоудосконалення (“не хочу бути гіршим за всіх”, “чим більше знаєш, тим краще ставлення до тебе людей”), необхідність виконувати вимоги батьків (“мої батьки примушують мене вчитися”) [8, с.184].

Вчені протягом багатьох років досліджували мотивацію навчання школярів і виявили наступні тенденції. Основними мотивами учіння у 50-ті роки були прагнення здобути у майбутньому професію, служити Батьківщині, відповідально виконувати доручену справу (Л.І. Божович, Н.Г. Морозова, Л.С. Славіна,). Через 30 років аналогічне дослідження (А.Д. Андрєєва, 1989) виявило зміни у мотивах учіння. Найбільш характерними стали мотиви самоствердження (“Чим краще оцінки, тим більш впевнено себе відчуваєш”). Раніше учень розглядав себе як частину суспільства, ставлячи інтереси останнього вище власних. Через 30 років для підлітка головною цінністю став він сам. В мотивації учіння на першому місці опиняються прагнення до саморозвитку і самореалізації.

Дослідження початку ХХІ ст. (Н.Л. Коновалова, 2000) показали, що мотиви саморозвитку доповнюються прагненнями до матеріального достатку, здатності самостійно забезпечити власний добробут (“Без освіти неможливо влаштуватися на високооплачувану роботу”, “ Розумній людині легше організувати власну справу”) [36, с. 176]. Більшість підлітків зорієнтована сьогодні на критерії, які традиційно розглядалися як індивідуалістичні: практичність, прагнення до благополуччя, самостійність поглядів і отримання від життя “свого”, бажання бути добрим сім'янином [8, 184] та потреба у власній реалізації.

На успішність навчання в школі дітей впливає цілий набір певних факторів: ставлення вчителя до учнів, буллінг, індекс дисципліни і багато інших – зазначає О.Оніщенко в своїй статті аналізуючи результати дослідження PISA-2022. Успішність учня залежить і від часу, відведеного для

навчання. І тут має значення система чинників: а) час, відведений на навчання й "домашку"; б) час, витрачений учнем на те, щоб зрозуміти тему; в) якість навчальних заходів (методик і методів викладання); г) час, який учень хоче витратити на навчання.

У Національному звіті про результати PISA-2022 зазначено, що кількість годин викладання, звісно, впливає на успішність учнів, але значно сильніше на неї впливають тип навчального закладу й соціально-економічний статус учня. І якщо ми хочемо підвищити якість навчання та зробити його доступним в усій країні, а не в окремих елітних гімназіях та ліцеях, нам слід замислитися над цим. До речі, дані дослідження чітко демонструють залежність успішності учнів від соціально-економічного статусу та місця проживання (місто чи село). Не все в навчанні залежить від школи та вчителів. Важливу роль відіграє підтримка батьків. Майже 90% 15-річних учнів зазначили, що батьки підтримують їх. Експерти відзначають сильний вплив на успішність емоційної підтримки, яку одержують учні від батьків: підвищення індексу емоційної підтримки на одиницю додає 11 балів до результатів учнів. Батьки можуть допомогти дітям досягти вищих результатів у навчанні і один з рекомендованих ефектних методів - покладання на дітей домашніх або господарських обов'язків", ідеться в Національному звіті PISA. "У підлітковому віці не варто якимсь очевидним чином допомагати дітям або вказувати їм, що і як робити, краще зосередитися на позитивних моделях поведінки, тобто на власному прикладі демонструвати їм наполегливість у досягненні мети або обговорювати з ними способи вирішення проблем, показувати їм свою зацікавленість процесом їхнього навчання", - вважають експерти. Важлива також атмосфера в сім'ї - спільні вечери, спілкування в сімейному колі. Більшість опитаних керівників навчальних закладів зазначили, що принаймні 40% батьків беруть участь у справах школи. Правда, погано це чи зле, досі залишається питанням дискусійним. Завдяки дослідженню PISA ми можемо порівняти ситуацію в Україні та інших країнах. Успішність навчальної діяльності підлітка

вимірюється статистично та залежить від типу констеляцій мотивацій досягнення та як особливих мотиваційних утворень, від будови сфери здібностей та від здатності підлітка формувати адекватну самооцінку. Мотиваційна сфера, сфера здібностей та специфіка їхніх взаємовідносин є найважливішими складовими механізму психічного регулювання навчальної діяльності підлітка. Правильно зрозуміти механізми формування факторів впливу та регулювання навчальної діяльності підлітка дає можливість визначити раціональні шляхи підвищення її успішності та можливості покращити навчальну успішність підлітка.

2.2. Специфіка стилів дитячо-батьківських відносин

Стиль сімейного виховання прийнято визначати як своєрідне поєднання батьками соціальних вимог (очікувань) і контролюючих санкцій у своїх ставленнях до дитини. Обраний стиль, як правило, визначає систему виховання, якій притаманне більш-менш цілеспрямоване застосування методів і прийомів виховання, врахування того, що по відношенню до дитини можна допускати, а чого не можна, хоча не завжди усвідомлюється об'єктивно існуюча мінлива множинність цілей і завдань виховної роботи з дітьми.

Відповідно прийнято виділяти такі стилі (тактики) виховання в сім'ї: авторитарний, демократичний, ліберальний, потуральний, нестійкий а також: змагальний, розважливий, запобігливий, контролюючий, співчутливий, гармонійний тощо [3, с.87]. Стилів виховання в різні історичні епохи вивчали багато вчених, серед яких А. Є. Личко, К. Леонгард, В.В.Юстицкий, Е. Г. Ейдемільер, Я.А. Коменський, та ін. Вважаємо за необхідне розглянути детальніше кожен із стилів і те, як кожен із них впливає на формування рис характеру у дітей (А.Е. Личко, Е.Г. Ейдемільер). Розглянемо детальніше характеристики стилів та їх класифікації.

Авторитарний стиль виховання — це стиль, при якому батьки недооцінюють позитив, який є в їхніх дітях і віддають перевагу контролю[20]. Такий стиль виховання як авторитарний, який включає в себе твердість і недолік м'якості з боку батьків по відношенню до дитини. У таких відносинах батьки проявляють мало теплоти, ласки але проте дуже багато вимогливості. Батьки з таким стилем виховання бувають досить грубі і різкі щодо свого чада. Занадто вимогливі до дитини. Батьки думають що таким вихованням вони просто не розбалують дитину. В авторитарному стилі виховання батьки прагнуть у всьому контролювати поведінку дитини, для них характерний систематичний контроль, стійкість завищених вимог. Авторитарний стиль — самий дисциплінований стиль виховання[24]. Вони скупі на ласку і похвалу. Батьки схильні до суворості і деспотизму, встановлюють правила не прислухаючись до точки зору дитини, і не даючи можливості обговорити або зробити вибір дитині. У дітей в таких сім'ях немає права голосу для таких батьків справи і зовнішні показники досягнень дитини важливіше самої дитини. В авторитарних стінах для дітей характерний бунт, боязнь помилок і невдач, невміння приймати критику, при будь-якому випадку батьки висувають певні вимоги до дитини. Та виконання того, що хочуть батьки може досягатися різними методами і в цьому випадку основним методом є насильство і наказ. Якщо ж покарання не жорстокі, не надто суворі, такий стиль може давати дитині відчуття і безпеки в результаті він стає слухняним і може себе добре вести, але нездатність батьків уважно ставитися до почуттів дитини, як правило призводить до утворення внутрішнього гніва. Це може вилитися в деструктивну або асоціальну поведінку, як тільки дитя вийде з-під контролю батьків в результаті такого виховання чадо може стати боязким і почати прагнути всім догоджати.

Наступний стиль називається ліберальний стиль виховання. Головною фігурою у відносинах «батьки — дитина» є дитина, а не батьки[26]. В цьому випадку дуже багато теплоти, і іноді немає зовсім твердості, тобто батьки навпаки роблять все для дитини. Все найкраще батьки віддають дитині

навіть те, в чому дитина не потребує. . Дитина легко маніпулює батьками тому, що такі батьки намагаються в усьому догодити своїм дітям. При такому типі відносин батьки захищають дитину буквально від будь-яких турбот. І коли питання заходить про межі, про правила, то батьки які користуються цим стилем не вимагають нічого від дитини. Вони мають життєву установку: нехай він насолодиться дитинством, і навіть з нього щось вимагати, бо ще встигне в житті напрацюватися. Коли батьки у відносинах застосовують не тільки твердість, але також є турботливі стосунки і встановлені досить чітко певні правила разом з проявами батьківської любові й теплоти, то у діти проявляють повагу і цінують відносини з батьками.

При такому стилі виховання батьки прагнуть підпорядкувати собі почуття дитини. Труднощами і зайвими зусиллями в таких відносинах є забезпечення дитини всім необхідним, і прагнення від усього обгородити і врятувати своїх дітей. З годом це виливається в гіперопіку, а в результаті в таких сім'ях діти часто виростають людьми зіпсованими. Вони можуть вміло маніпулювати оточуючими. Як правило це люди безвідповідальні, нешанобливі. Гіперопіка несе наслідки для дитини, якщо вона щось не може зробити вона не переживає, а знає що батьки допоможуть і таким чином формується відчуття безвідповідальності. В майбутньому навіть може почати мстити людям, які нагадують йому батьків. Формування особистості дитини відходить на задній план, часто взагалі не береться до уваги. Своїми діями батьки перешкоджають формуванню почуття відповідальності за свою долю, але вони не дають йому підготуватися до дорослого життя.

Третій стиль: демократичний - це найбільш лояльна модель сімейних взаємин. Вона передбачає участь всіх членів сім'ї в досягненні загальних цілей, у вирішенні актуальних проблем, а діти в такій сім'ї мають право голосу у вирішенні сімейних питаннях в плануванні якихось подій. Їхні думки не залишається без уваги, цей тип відносин не виключає наявність особистого простору у кожного члена сім'ї, але разом з тим в такій сім'ї не існує і поняття мої проблеми, або твої проблеми. В будь-якій скрутній

ситуації кожен член сім'ї завжди може розраховувати на підтримку і допомогу. Точно також будь-яка радісна подія, або досягнення стає предметом гордості всієї сім'я. З такою моделлю відносин дітям найлегше буває подолати всі труднощі, перехідного періоду. Вони можуть розраховувати на делікатність батьків, і в той же час бути впевненими в їх любові і допомогі незважаючи на всі можливі ускладнення. О. Новікова підкреслює наступний важливий аспект значення взаємодії між батьками для формування особистості дитини: у дитинстві некритично засвоюються стереотипи поведінки батьків і потім неусвідомлено переносяться дитиною у дорослості в сімейне життя [11].

Слід зазначити по перше, що не завжди модель відносин може бути чітко визначена, бо у батьків можуть бути різні установки на виховання дітей. Наприклад, мати схильна до гіперопіки, а батько до невтручання. По друге, в реальності авторитарний і демократичний стилі виховання в чистому вигляді зустрічаються не так вже й часто. Зазвичай в сім'ях практикуються компромісні варіанти, які ближче до одного чи іншого стилю взаємовідносин. Крім того, старші члени родини можуть реалізовувати ідентичні один одному стилі (наприклад, батько - більш авторитарний, мати - демократична) [8]

Найбільшій популяризації набуває авторитетний стиль виховання. На відміну від авторитарного виховання, при цьому стилі виховання батьки встановлюють справедливі й послідовні правила та положення. Вони висувають до дітей високі вимоги, багато чого очікують від них, але разом з тим проявляють чуйність і розуміння. Такі батьки дозволяють дітям висловлювати власну думку та допомагають ставати самостійними й незалежними. Діти, виховані в авторитетному стилі виховання, набувають впевненість у собі, розвивають позитивні соціальні навички й контроль над своїми емоціями. У подальшому, у дорослому житті, вони більш успішні, компетентні та щасливі. Д. Баумрінд, клінічний психолог та психолог з розвитку, запропонувала такі стилі виховання: авторитетний,

авторитарний та дозвільний(поблажливий), пізніше Маккобі та Мартін додали до цього переліку стилів незалучені(нехтуючий) стиль.

Як і ефективне навчання, ефективне виховання дітей вимагає поєднання авторитетних і уважних відповідей на потреби дитини. Цей баланс може призвести до більш вдячної поведінки та навчальної успішності дитини. Вигідно оцінити підтримку і вимогливість батьків, щоб визначити, який стиль використовується і як його ефективно використовувати. Підтримка стосується кількості прихильності, прийняття та тепла, яке батьки надають дитині. Вимогливість відноситься до ступеню контролю поведінки дитини.

Загалом, діти, як правило, розвивають більшу компетентність та впевненість у собі, коли батьки мають високі, але розумні та послідовні очікування щодо поведінки дітей, добре спілкуються з ними, теплі та чуйні та використовують міркування, а не примус для керівництва поведінкою дітей. Цей вид батьківського стилю був описаний як авторитетний.^[2] Батьки, які використовують цей стиль, підтримують і виявляють інтерес до діяльності своїх дітей, але не владні і дозволяють дітям робити конструктивні помилки. Цей підхід «ніжного вчителя» вважається найбільш оптимальним стилем виховання для використання в західних культурах. Діти, чий батьки використовують авторитетний стиль, взагалі щасливі, здатні і успішні.

Авторитарне виховання називають «жорстким правителем» частково тому, що державні правителі часто використовували для наведення страху та утримання певного порядку застосовували смертну кару навіть в 20 столітті. Батьки, які використовують авторитарний («жорсткий правитель») підхід, відрізняються низькою підтримкою і високою вимогливістю. Ці батьки очікують і вимагають послуху, оскільки вони «відповідальні» і вони не дають жодних пояснень своїм розпорядженням. [45] Батьки також забезпечують впорядковане та структуроване середовище з чітко прописаними правилами. Діти, вирощені в оточенні, використовуючи авторитарний підхід, швидше за

все, будуть слухняними та досвідченими, але оцінюють менше щастя, соціальної компетентності та самооцінки.

Батьки, які мають високу підтримку та низьку вимогливість, швидше за все, використовують дозвільний - також називається поблажливим стилем. Їхні діти, як правило, займають низьке місце в щасті та саморегуляції, і, швидше за все, мають проблеми з авторитетом. Батьки, які використовують такий підхід, поблажливі, не очікують, що їхні діти дотримуватимуться кордонів або правил, уникають конфронтації. [42]¹ Діти, які виховують батьки, які мають низьку підтримку та вимогливість, як правило, посідають найнижчі місця у всіх життєвих сферах, не мають самоконтролю, мають низьку самооцінку та менш компетентні, ніж їхні однолітки. Батьки, які використовують непричетний (або іноді його називають байдужим) підхід, нехтують або відкидають своїх дітей і не виконують більшості необхідних батьківських обов'язків.

При аналізі літератури про стилі батьківства очевидно, що використання авторитетного стилю батьківства пов'язане як з інструментальною, так і з соціальною компетентністю та нижчими рівнями проблемної поведінки на всіх етапах розвитку дитини. Переваги використання авторитетного стилю виховання та згубні наслідки незалученого стилю виховання очевидні ще в дошкільних роках і продовжуються протягом підліткового віку та в ранньому дорослому віці.

Підтримка переваг авторитетного батьківства знайшла в таких різноманітних країнах, як США, Чехія, Індія, Китай, Ізраїль. Насправді авторитетне виховання, здається, є вищим у західних, індивідуалістичних суспільствах - настільки, що деякі люди стверджували, що більше немає необхідності його вивчати.¹

Інші дослідники менш впевнені в авторитетному вихованні дітей і вказують на відмінності в культурних цінностях і віруваннях та особливостях. Наприклад, хоча багато дітей, які зростали в європейсько-американських культурах, погано себе почувають із занадто великою

суворістю (авторитарне виховання дітей), діти, які виховувалися за традиціями китайських культур, часто працюють добре, особливо академічно. Причина цього, ймовірно, пов'язана з китайською культурою, яка розглядає суворість у вихованні дітей як пов'язану з навчанням, що не є центральним для американських батьківських переконань.

По мірі дорослішання дітей стосунки між батьками та дитиною повинні природним чином адаптуватися до змін у розвитку. Відносини між батьками та дітьми, які не адаптуються до здібностей дитини, можуть призвести до конфлікту між батьками та дитиною та, зрештою, до зниження якості спілкування та взагалі ускладненню відносин між батьками та дітьми. Відомо, що поява порушень поведінки, заниженої та загалом неадекватної самооцінки, емоційних розладів й інших психологічних проблем пов'язана із рядом несприятливих подій в житті дитини, причиною яких стають дії батьків.

Проте необхідно зауважити, що вплив стилю сімейного виховання на становлення та формування навчальної успішності дитини мало досліджений. Відтак актуальність проблеми та її недослідженість потребує додаткової уваги та проведення дослідження з метою виявлення взаємозалежності батьківсько-дитячих стосунків та впливу стилів виховання на навчальну успішність дитини.

2.3. Модель взаємозалежності стилів батьківсько-дитячих відносин та навчальної успішності підлітків

Взаємини батьків і дітей є однією з найбільш актуальних проблем, яка досліджується сучасною психолого-педагогічною наукою. Саме у взаємодії з батьками дитина набуває цінностей, норм і правил, прийнятих у суспільстві. Аналіз наукових досліджень показує, що проблема взаємин між батьками і дітьми розкривається з різних методологічних позицій. Так, одні дослідники акцентують на проблемі дитячо-батьківських взаємин та ставлять на перше

місце вивчення особистості дитини і її переживань, пов'язаних із сімейними взаємовідносинами, а також особливостей сприйняття дитиною своєї родини й осмислення нею свого місця в ній (А. Гончаренко, А. Ніколаєва, М. Польова, І. Рахманіна, М. Сапоровська й ін.).

Інші дослідники скеровують свою увагу на проблему батьківсько-дитячих взаємин, тобто на особистість батьків, їхню провідну роль у взаєминах із дитиною (О. Варга, О. Косарева, Р. Овчарова, Є. Смирнова, В. Столін й ін.). У педагогічній психології поняття «батьківсько-дитячі взаємини» визначається як один із важливих компонентів батьківства (Р. Овчарова); порівняно стійке явище, зміст якого містить у собі амбівалентні елементи емоційно-ціннісного ставлення і може змінюватися у певних межах (О. Бодальов, В. Столін) [68]; цілісна система різноманітних почуттів до дитини, поведінкових стереотипів, що застосовуються у спілкуванні з дитиною, особливостей сприйняття і розуміння характеру дитини, її вчинків (Р. Овчарова, О. Савіна, 46 М. Сапоровська, В. Смехов) [62]; культурно-історичний феномен, історично змінне явище, що перебуває під впливом певної системи культурних і суспільних норм, цінностей і правил, що регулюють розподіл функцій виховання дітей у родині, зміст ролей, моделі рольової поведінки (А. Адлер) [2]. Обов'язковістю батьківсько-дитячих взаємин, за свідченням дослідників, є їхній двосторонній процес, який, по-перше, передбачає взаємозв'язок і взаємозалежність батьків і дитини, що охоплюють суб'єктивно – оцінне, свідоме і вибіркоче уявлення про дитину та визначають особливості батьківського сприйняття, способи спілкування з дитиною і впливу на неї [28]; по-друге, опосередковано впливає на внутрішню і зовнішню активність, а також переживання батьків і дітей у їхній спільній діяльності [19]; по-третє, виділяється серед інших міжособистісних взаємин сильною емоційною значущістю для дитини й батьків; вирізняється амбівалентністю й суперечливістю, яка виявляється в тому, що батьки повинні вберегти дитину від небезпеки і, в той же час, навчити її самостійно взаємодіяти із зовнішнім світом [73]. Моделі

батьківсько-дитячих взаємин, що розглядаються, представлені в психолого-педагогічній літературі [33; 45; 46], можна розділити на дві групи. До першої групи віднесемо динамічну двофакторну модель (Р. Белл, В. Гарбузов, О. Захаров, М. Польова, А. Співаковська, Е. Шефер). Характеризують цю модель два основних чинники: емоційний (любов – ненависть) і поведінковий (домінування – підпорядкування). Різний ступінь вираженості їх особливих характеристик дає змогу описати різні типи батьківсько-дитячих взаємин. На підставі двофакторної моделі Є. Ейдеміллер виявив домінуючу і потураючу гіперпротекції, що вирізняються підвищеною увагою батьків до дитини, надмірною турботою про неї, прагненням максимально задовольняти її потреби. Вчений визначив також ступінь задоволення потреб дитини – гіпопротекцію й емоційне відхилення, для яких притаманні емоційне несприйняття, відмежування від дитини й емоційна холодність батьків [34].

Основні характеристики батьківсько-дитячих взаємин у руслі двофакторної моделі розглянула М. Польова. По-перше, це сприйняття (лояльність), що розуміється як готовність батьків відтворювати й підтримувати неординарні прояви активності дитини. По-друге, несприйняття (відчуження), що проявляється у формі відторгнення батьками неординарних учинків дитини. Експериментально М. Польова довела, що дистанціювання дорослого від дитини викликає у неї відповідний стан відчуження [31, с.69]. 47 До другого типу моделі батьківсько-дитячих взаємин належить трифакторна модель (О. Варга, В. Гарбузов, О. Карабанова, Р. Овчарова, В. Столін й ін.), яка охоплює когнітивний, емоційний, поведінковий компоненти. На думку Р. Овчарової, когнітивний компонент поєднує в собі різні способи і форми взаємодії батьків із дитиною, знання та уявлення про мету цих взаємин, переконання в пріоритетності тих напрямів взаємодії з дитиною, які вони реалізують. Емоційний компонент містить оцінки і судження про різні типи батьківського ставлення до дитини, а також домінуючу емоційну атмосферу, що супроводжує поведінкові прояви

батьківсько-дитячих взаємин. Поведінковий компонент складають форми і способи підтримки контакту з дитиною, форми контролю і виховання взаємодією з визначенням дистанції спілкування [24, с.67].

Розглядаючи «батьківсько-дитячі взаємини» також як трьохкомпонентний феномен, А. Варга виокремлює у них такі «полярні» характеристики: інтегральне сприйняття – нехтування дитини; міжособистісну дистанцію між батьками і дитиною; форми і напрями батьківського контролю; соціальну бажаність поведінки дитини для батьків [60]. За аналізом когнітивного, емоційного і поведінкового компонентів, Л. Забродіна дійшла висновку, що вони мають тотожне значення для вироблення певного стилю взаємин батьків із дитиною і між ними існує щільний взаємозв'язок. При цьому когнітивний (уявлення) та емоційний (ставлення) компоненти становлять внутрішню основу певного стилю батьківсько-дитячих взаємин, який проявляється у виховних впливах і способах ставлення батьків до дитини [28, с. 155]. Варто зазначити, що батьківсько-дитячим взаєминам властиві як інтегральні (загальні), так і диференційовані (часткові) характеристики. Приміром, у змісті таких взаємин О. Карабанова виокремлює наступні інтегральні характеристики: 1) батьківську позицію, зумовлену типом емоційного сприйняття дитини, мотивами й цінностями виховання, рівнем усвідомлення себе як батька (матері), моделями рольової батьківської поведінки, мірою задоволеності батьківством; 2) тип сімейного виховання, що відзначається параметрами емоційних взаємин, стилем спілкування і взаємодії, ступенем задоволення потреб дитини, особливостями батьківського контролю та його реалізації. Названі характеристики О. Карабанова розкриває через показники, серед яких: емоційне сприйняття дитини (батьківська любов); мотиви виховання і батьківства; задоволення потреб дитини, турбота й увага батьків; стиль спілкування і взаємодії з дитиною; особливості прояву батьківського лідерства; способи розв'язання проблемних і конфліктних 48 ситуацій; підтримка автономії дитини; соціальний контроль – вимоги, заборони (їх

зміст і кількість); способи контролю, заходи впливу; батьківський моніторинг; ступінь стійкості й послідовності сімейного виховання [33, с. 202]. З'ясовуючи педагогічні умови гармонійних взаємин між батьками і дітьми, О. Косарева визначає означені взаємини батьків і дітей як відносини, засновані на узгодженні основних компонентів взаємин. Такими компонентами, на думку дослідниці, є: довірче рівноправне ставлення, особистісно зорієнтований стиль спілкування, врахування індивідуальних потреб батьків і дітей. Основні характеристики таких взаємин, за О. Косаревою, виявляються у таких площинах: задоволенні базових потреб дитини; достатньому рівні рефлексії батьків щодо індивідуальних особливостей дитини, розумінні її психолого-педагогічної природи; свідомій організації конструктивного стилю взаємодії з дитиною, адекватного її індивідуальним особливостям [16, 107]. Отже, батьківсько-дитячі взаємини мають складну багаторівневу структуру. Кожний її компонент наповнений своїм змістом і має вагоме значення для вироблення певного типу й стилю взаємин між батьками і дитиною.

Структура батьківсько-дитячих відносин є інтегральною і складається з трьох компонентів: когнітивного, емоційно-ціннісного і діяльнісного. Ці компоненти органічно пов'язані між собою і взаємозумовлюють один одного, та, своєю чергою, відзначаються сукупністю певних критеріїв і показників. Критеріями когнітивного компонента визначаємо: знання та уявлення про взаємини. Критеріями емоційно-ціннісного компонента є: емоційно-ціннісне ставлення. До критеріїв діяльнісного компонента відносимо: прояв взаємин у реальному житті. Щоб розкрити суть критеріїв і показників сформованості батьківсько-дитячих взаємин, доцільним є проаналізувати розуміння з боку батьків необхідності побудови таких взаємовідносин з дітьми підліткового віку, які будуть сприяти створенню позитивної Я-концепції. Показниками критеріїв когнітивного компонента з боку батьків визначили: знання сутності понять «Я-концепція»; знання про вікові й індивідуальні особливості дітей підліткового віку; усвідомлення

цінності особистості дитини; знання форм і методів сімейного виховання, що сприяють побудові взаємин між батьками і дітьми, що сприяють гармонійному розвитку дитини. Показники критеріїв емоційно-ціннісного компонента: прояв емпатії, прагнення виявляти г почуття доброти, чуйності, турботливості, милосердя, співчуття до дитини; прагнення визнавати її самоцінність і надавати необхідну допомогу в її особистісному розвитку. Показниками критеріїв поведінкового компонента обрали: уміння виховувати дітей на принципах гуманізму; здатність визнавати цінність дитини й надавати необхідну допомогу в її особистісному розвитку; спроможність до самостійного пошуку оптимальних виховних стратегій і тактик в різних життєвих ситуаціях.

Важливою ознакою підліткового періоду є фундаментальні зміни у сфері Я-концепції, які мають кардинальне значення для всього подальшого розвитку і становлення підлітка як особистості. Я-концепція підлітка відрізняється своїми яскраво вираженими, важливими змінами. Саме тому існує думка, що Я-концепція, або самосвідомість вперше з'являється у підлітка. Хоча насправді вона є черговою, можливо найбільш значимою в психічному розвитку особистості, стадією Я-концепції, яка формується на основі накопиченого в попередні періоди емоційного, пізнавального та регулятивного досвіду Я-концепції, що стає своєрідним резервом її подальшого розвитку. З розвитком пізнавальної здатності свідомості дитини, розширенням сфери його діяльності самосвідомість набуває нових властивостей і істотно змінюється в підлітковому віці.

У найзагальнішому вигляді розвиток Я-концепції (самосвідомості) підлітка виглядає так. Спочатку це просто накопичення знань про самого себе. У зв'язку з цим відбувається пізнання себе. Потім, у міру узагальнення цих уявлень, відбувається їх інтеріоризація. Подальша інтеграція самосвідомості підлітка призводить його до усвідомлення себе в єдності всіх проявів, до усвідомлення своєї особливості, оригінальності, нарешті, з'являється здатність судження щодо себе та самооцінки своєї особистості.

Фізіологічні зміни в цей період вимагають побудови нового тілесного "Я". Новий образ тіла прискорює зміну психологічних позицій, яку здійснює підліток, а наступ фізіологічної зрілості, що стало очевидним і для самого підлітка, і для оточуючих, робить неможливим збереження дитячого статусу. Відчуття розвитку себе тілесного фіксує увагу підлітка на тілі і займає сферу його думок і почуттів. Фізичні відчуття, з'єднуючись з соціальними очікуваннями, формують складну гаму переживань. Особливе значення для підлітка набуває його обличчя. Підлітки дивляться на себе в дзеркало значно частіше і пильніше, ніж це роблять діти. Підліток уважно розглядає зміни свого обличчя, задаючи собі питання «Хто я?», «Який я?».

Ідентифікація зі своїм новим виглядом - важкий для підлітка процес. Тому за умов авторитетного стилю виховання батьки мають можливість підтримати власну дитину в цей період. Підлітку належить в сфері розвитку його Я-концепції пристосуватися до свого тілесного, фізичного вигляду. Від заперечення себе тілесного він повинен прийти до прийняття унікальності своєї тілесної оболонки і прийняти її як єдину можливу умову свого матеріального буття.

Приблизно в 12 років у підлітків виникає інтерес до свого внутрішнього світу, потім відзначається поступове ускладнення і поглиблення самопізнання, одночасно відбувається посилення його диференційованості і узагальненості, що призводить в ранньому юнацькому віці (15-16 років) до становлення відносно стійкого уявлення про себе як цілісної особистості. Внутрішнє "Я" не збігається з "зовнішнім" поведінкою, актуалізуючи проблему самоконтролю. Разом з усвідомленням своєї унікальності, неповторності, несхожості на інших приходять відчуття самотності. Звідси зростає потреба в спілкуванні і одночасно підвищується його вибірковість, потреба в самоті.

Надзвичайно важливий компонент самосвідомості - самоповага. Це поняття багатозначне, воно має на увазі і задоволеність собою, і прийняття себе, і почуття власної гідності, і позитивне ставлення до себе, і узгодженість

свого реального та ідеального. Настільки ж важливо в підлітковому віці пройти правильний шлях у ставленні до свого імені. У родинному колі і однолітків підліток чує різне до себе звернення: це і пестливе, дитячі імена і ніжні прізвиська, але це і клички, часом нещадно оцінюють його індивідуальні властивості або зовсім знецінюють його особистість. Саме в підлітковому віці уявлення про себе носить двоякий характер. З одного боку у людини є знання про те, яка вона в реальності, якими якостями володіє. У психології така система уявлень про себе називається Я-реальне (поняття Я-реальне - не припускає, що ці уявлення завжди реалістичні, мова йде про те, що вони відображають власну думку людини про себе, яке може, як відповідати істині, так і не відповідати їй).

Але з іншого боку є певний ідеал - уявлення про те, яким слід бути. У дитини він зазвичай пов'язаний з образом, певної конкретної людини або соціальної ролі, а у підлітка це частіше вже не образ конкретного персонажу, а якийсь перелік якостей, яким людина хотіла би відповідати називається Я-ідеальне. Я реальне і Я-ідеальне зазвичай збігаються далеко не повністю. І, що характерно, що більш розвинений підліток в інтелектуальному плані і чим значніше його творчий потенціал, тим у нього ступінь цієї розбіжності вище. Тобто він націлений на високі орієнтири, повністю відповідати яким не вдається (що власне і стимулює його до постійного розвитку). Коли виникає сильне протиріччя, привести реальне у відповідність з бажаним. Це може бути досягнуто через діяльність (навчання, праця, спорт чи інша форма вдосконалення) з метою свої реальні можливості довести до бажаних результатів; через зміну Я-ідеального, тобто зниження рівня тієї «планки», яку підліток поставив перед собою (іноді ідеал вибраний завищений і не досяжний); через зміну Я-реального, тобто уявлень про те, який ти є.

У підлітків з'являється бажання і можливість займатися пізнанням власної особистості, виявляти якості, які відрізняють її від усіх інших людей. Це породжує тягу до самовдосконалення та самоствердження - прагнення досягти певного статусу і поваги інших людей, проявляти себе в тих якостях,

які представляються найбільш цінними. Як правило, підлітковий вік протікає найбільш бурхливо і супроводжується сильною психологічною кризою якраз тоді, коли ці потреби виражені яскраво, а можливостей для їх реалізації немає.

При високому рівні вимог і не достатній усвідомленні своїх можливостей ідеальне Я може дуже відрізнятись від реального. Тоді пережитий підлітком розрив між ідеальним чином і дійсним своїм становищем призводить до невпевненості в собі, що зовні може виражатися в образливості, впертості, агресивності. Через широку мінливість процесу росту й прагнення підлітків порівнювати себе з однолітками у багатьох з них спостерігається значне зниження самооцінки і почуття власної значущості.

В більшості випадків учені описують окремі критерії Я-концепції взагалі і позитивної зокрема. Розвиток позитивної Я-концепції у підлітків залежить від умов формування, які можливо створити батькам на основі авторитетного стилю виховання. Саме авторитетний стиль відносин батьків і підлітків забезпечить емоційно-ціннісну підтримку і посприє адекватному вирішенню виникаючих питань, дозволить прийняти певне рішення та зробити кращий вибір. Треба зазначити, що цей процес становлення самосвідомості особистості відбувається залежить і від підлітка, і від батьків, тому необхідна взаємодія обох сторін. Про формування позитивної Я-концепції можна говорити, коли в особистості проявляється й закріплюється бажання й прагнення до самопізнання та саморегуляції власної поведінки. наявність у індивіда Я-концепції можна констатувати, коли він, профільтрувавши чуттєву інформацію про себе, наповнив її особистісними значеннями щодо себе і навколишнього світу. Існування та спрямованість вказаних значень залежать від того, з яким знаком – “+” чи “-” зміст Я-концепції, позитивний чи негативний бік переважає у структурі і змісті її компонентів.

Враховуючи, що Я-концепція особистості визначає особливості її поведінки, перед дослідниками постає ще одна актуальна проблема –

формування позитивної Я-концепції у підлітка, яка б спрямовувала його активність на добродійні вчинки, на самопізнання й самоактивність, на бажання й прагнення творити своє життя, творити себе [3]. Позитивна взаємодія між батьками і дітьми ґрунтується на почутті любові, поваги, довіри, співпереживання. Саме ці почуття лежать в основі добрих взаємин, терпимості, турботи один про одного та притаманні авторитетному стилю виховання.

Отже, позитивна Я-концепція не виникає спонтанно під впливом оточуючих (сім'ї, вчителів, добре вихованих друзів). Її розвиток, змістовне наповнення позитивом її компонентів вимагає активності і самого підлітка. Згідно концепції особистісно орієнтованого виховання на певному етапі свого розвитку особистість сама формує власне "Я", проявляючи високу самосвідомість і волю, відповідальність за свою поведінку. Високий рівень самосвідомості спрямовує особистість підлітка не лише на вибір соціально значущої поведінки, а й на самовдосконалення, тобто самокорекцію, подолання негативних якостей у складі свого "Я". З досвіду виховної роботи вчителів з підлітками як з нормативною, так і з девіантною поведінкою та сімейного виховання відомо, що позбавитись певних недоліків свого характеру чи негативних звичок у поведінці без прояву вольових рис, зусилля самого підлітка неможливо. Необхідна вольова саморегуляція поведінки, окремих дій і вчинків, встановлення перепон прояву негативних звичок, якостей, а також вправління, тренування прояву позитивних. Для цього підлітку потрібні цілеспрямованість, працелюбність, наполегливість, сила волі, мужність, принциповість та інші вольові якості. Виховання їх у підлітка значущими дорослими необхідно перевести на рівень самовиховання, що розвиває відповідальність за себе, за досягнення поставлених перед собою цілей, закріплює впевненість у свої сили, почуття обов'язку і це стає можливим завдяки авторитетному стилю виховання.

Загалом аналіз дитячо-батьківських відносини, в яких до підлітка висуваються завищені вимоги (авторитарний стиль виховання), переважає

негативна оцінка досягнень дитини (типи «маленький невдаха», «авторитарна гіперсоціалізація»), на підлітка покладаються невинуваті очікування та призводять до формування у дитини неадекватної і негативної самооцінки. В основі уявлень про себе підліток формує почуття провини та має низький рівень самовпевненості та самоприйняття, підвищена вимогливість до себе (високий ступінь розходження рівня самооцінки та рівня домагань) та одночасне очікування позитивних оцінок від оточуючих. Все це є наслідком неадекватної визначеності вимог до підлітка з боку батьків у таких родинах. Навпаки, дитячо-батьківські відносини, в яких досягнення підлітка оцінюються позитивно (відповідно до реальності), батьки виявляють любов, турботу до дитини, сприяють формуванню «Я-концепції», в основі якої – самовпевненість, адекватна самооцінка, готовність до будь-яких оцінок з боку оточуючих (від критики до похвали).

Таким чином, вивчення особливостей уявлень про себе підлітків із сімей з різним типом дитячо-батьківських відносин показало, що ставлення батьків до своєї дитини дуже впливає на становлення її характеру, самосвідомості, самооцінки та проявляється в ставленні до навчальної діяльності та результатах навчальної успішності. Насамперед цей вплив проявляється у рівні вимог та відношенні до навчання, що підтверджує падіння навчальної успішності.

У сім'ях, де батьки приймають дитину, вибудовують із нею стосунки на основі співпраці, навпаки складаються сприятливі для розвитку особистості умови. У цьому випадку у підлітка формується адекватна система уявлень про себе, заснована на помірних вимогах та позитивному самовідношенні. Такий підліток знає, чого він хоче, що в нього виходить, що ні, які якості у нього розвинені, чого він хоче досягти у майбутньому. Підлітки ж із сімей, де батьківське ставлення відрізняється неадекватними вимогами до дитини, необґрунтованими домаганнями батьків щодо початкової успішності та майбутніх перспектив дитини, її успіхів та невдач, відчувають проблеми у конструюванні своєї «Я-концепції» в позитивному

сенсі. Слідом за батьками вони завищують вимоги до себе або почуваються нещасними, відчують почуття провини, оскільки батьки постійно незадоволені ними.

РОЗДІЛ 3.

КОРЕКЦІЙНА ПРОГРАМА ВПЛИВУ БАТЬКІВСЬКО-ДИТЯЧИХ ВІДНОСИН НА ФОРМУВАННЯ Я-КОНЦЕПЦІЇ ПІДЛІТКА

3.1 Організація та методи комплексного дослідження взаємозалежності стилів виховання та навчальної успішності підлітків

Звичайно, було б ідеальним обстежити з метою встановлення взаємозалежності стилів виховання та навчальної успішності підлітків всіх учнів, які навчаються у навчальних закладах України, обчислити середні показники з окремих предметів стосовно вікових і статевих груп. Нас цікавить навчальна успішність, а також рівень розумового й морального розвитку всіх учнів гімназій і ліцеїв України. Але очевидно, що здійснити таку велику роботу практично складно та немає в цьому потреби. Можна обмежити масштаб кабінетного дослідження вибіркою, що складається з кількох найтипівіших зазначених стилів виховання та здобуті результати допоможуть зрозуміти загальну тенденцію взаємодії батьків та дітей. Використання експериментальних вибірок широко практикується не тільки її педагогіці, педагогічній психології та соціологічних дослідженнях, а й у багатьох природничих наук.

Визначення методик вивчення стилів виховання і взаємовідносин в сім'ї, відношення батьків до дітей являє собою систему різноманітних почуттів по відношенню до дитини, поведінкових стереотипів та моделей взаємовідносин, які практикуються в спілкуванні батьків з дітьми, особливостей стилів виховання і розуміння характеру і особистості дитини, його вчинків та формування Я-концепції.

Діагностика психологічного клімату в сім'ї і взаємовідносин батьків з дітьми дозволяє виявити стиль виховання дитини, а також можливість прогнозувати вплив тих або інакших моделей виховання на психічний і

особовий розвиток дітей та результат навчальної успішності. Оцінити, наскільки сприятлива для дитини існуюча в сім'ї система взаємовідносин батьків з ним, можливо при зверненні до самого об'єкта виховальних впливів. Доцільно вивчити психологічний клімат в сім'ї, батьківські стилі та компетентність батьків в вихованні дитини. Серед методів вивчення сім'ї досить поширеними стали: соціологічні опитування, анкетування, психологічне тестування та включене спостереження.

При вивченні сім'ї важливою є інформація про склад сім'ї, професії батьків; освітньому рівні батьків, інших дорослих, що беруть участь у вихованні дитини; загальній сімейній атмосфері; сімейних взаємовідносинах; емоційної близькості або, навпаки, автономність кожного члена в сім'ї; пріоритетах виховання дітей; рівні психолого-педагогічних знань, практичних умінь і навиків батьків; участі дорослих у вихованні; наявності конфліктів з приводу виховання дитини; узгодженість вимог до дитини і багато що інше.

Для виявлення суб'єктивної характеристики взаємовідносин в сім'ї, особливостей сприйняття членами сім'ї один одного і визначення місця в ній використовуються наступні методики: Методика PARI, Тест - опросник батьківського відношення (А. Я. Варга, В. В. Столін), Методика Рене Жіля, Тест «Малюнок сім'ї», Методика діагностики межличностних відносин Т. Лірі і інш.

Найбільш популярним серед методик, що використовуються для діагностики сімейних взаємовідносин є Тест - опитувальник батьківського відношення А. Я. Варги і В. В. Століна. Тест-опитувальник являє собою психодіагностичний інструмент, орієнтований на виявлення батьківського відношення у осіб, обіговій за психологічною допомогою з питань виховання дітей і спілкування з ними. Батьківське відношення розуміється як система різноманітних почуттів по відношенню до дитини, поведінкових стереотипів, практикуємих в спілкуванні з ним, особливостей сприйняття і розуміння характеру і особистості дитини, його вчинків.

Опитувальник складається з 5 шкал:

1. «Прийняття- відкидання». Шкала відображає інтегральне емоційне відношення до дитини. Зміст одного полюса шкали: родителю подобається дитина таким, яким він є. Родитель поважає індивідуальність дитини, симпатизує йому, прагнути провести багато часу разом з ним, схвалює його інтереси. На іншому полюсі шкали: родитель сприймає свою дитину поганим, непристосованим, неудачливим. Йому здається, що дитина не доб'ється успіху в житті через низькі здібності, невеликого розуму, поганих схильностей. Здебільшого родитель випробовує до дитини злість, досаду, роздратування, образу. Він не довіряє дитині і не поважає його.
2. «Кооперація»- соціально бажаний образ батьківського відношення. Змістовно ця шкала розкривається так: родитель зацікавлений в справах і планах дитини, старається у всьому допомогти дитині, співчуває йому. Родитель високо оцінює інтелектуальні і творчі здібності дитини, переживає почуття гордості за нього. Він заохочує ініціативу і самостійність дитини, старається бути з ним на рівних. Родитель довіряє дитині, старається встати на його точку зору в спірних питаннях.
3. «Симбіоз» - шкала відображає межличностную дистанцію в спілкуванні з дитиною. При високих балах по цій шкалі можна вважати, що родитель прагне до симбіотическим відносин з дитиною. Змістовна ця тенденція описується так- родитель відчуває себе з дитиною єдиним цілим, прагне задовольнити всі потреби дитини, захистити його від труднощів і прикрощів життя. Родитель постійно відчуває тривогу за дитину, дитина йому здається маленьким і беззахисним. Тривога родителя підвищується, коли дитина починає автономизуватися через обставини, т. до. по своїй волі родитель не надає дитині самостійності ніколи.
4. «Авторитарна гіперсоціалізація»- відображає форму і напрям контролю за поведінкою дитини. При високому балі по цій шкалі відносно батьківському даного родителя виразно переглядається авторитаризм. Родитель вимагає від дитини беззастережної слухняності і дисципліни. Він старається нав'язати

дитині у всьому свою волю, не в змозі встати на його точку зору. За вияв свавілля дитини суворо карають. Родитель пильно стежить за соціальними досягненнями дитини, його індивідуальними особливостями, звичками, думками, почуттями.

5. «Маленька невдаха»- відображає особливості сприйняття і розуміння дитини родителем. При високих значеннях по цій шкалі є прагнення інфантилізувати дитини, приписати йому особисту і соціальну неспроможність. Родитель бачить дитину молодшим в порівнянні з реальним віком. Інтереси, захоплення, думки і почуття дитини здаються родителю дитячими, несерйозними. Дитина представляється не пристосованою, не успішною і невмілою. У зв'язку з цим батьки стараються захистити дитину від труднощів життя і суворо контролювати його дії. (Опис методики див. в додатку)

Ще одна методика PARI призначена для вивчення відносин батьків до різних сторін сімейного життя. Автори методики Е. С. Шеффер і Р. К. Белл. У методиці виділяється 23 аспекти - ознаки, відносини батьків, що стосуються різних сторін до дитини і життя в сім'ї. З них 8 ознак описують відношення до сімейної ролі і 15 торкаються родительсько- дитячих відносин. Ці ознак діляться на наступні 3 групи: 1- оптимальний емоційний контакт, 2- зайва емоційна дистанція з дитиною, 3- зайва концентрація на дитині.

Крім цього для дослідження сфери межличностних відносин дитини і його сприйняття внутрішньосімейних відносин призначена дитяча проєктивна методика Рене Жіля. Мета методики складається у вивченні соціальної адаптації дитини, а також його взаємовідносин з навколишніми.

Методика є візуально- вербальною, складається з 42 картинок із зображенням дітей і дітей і дорослих, а також текстових завдань. Її спрямованість - виявлення особливостей поведінки в різноманітних життєвих ситуаціях, важливих для дитини і що зачіпають його відносини з іншими людьми.

Перед початком роботи з методикою дитині повідомляється, що від нього чекають відповідей на питання по картинках. Дитина розглядає

малюнки, слухає або читає питання і відповідає. Простота і схематичність, що відрізняє методику Рене Жіля від інших проєктивних методик, не тільки роблять її більш легкою для випробуваної дитини, але і дають можливість відносно більшої її формалізації. З проєктивних методик виділяють Тест «Малюнок сім'ї», метою якого також є виявлення особливостей внутрисемейних відносин. Даний тест доступний дітям навіть з невисоким інтелектом. На основі виконання зображення, відповідей на питання оцінюється особливості сприйняття і переживань дитиною відносин в сім'ї. Так, прийнято вважати, що відсутність когось з членів сім'ї на малюнку або відтягання часу їх зображення – один з симптомів і ознака конфліктних сімейних взаємовідносин, психічного дискомфорту дитини в сім'ї. З іншого боку, якщо дитина переживає емоційне благополуччя в сім'ї, то він буде малювати повну сім'ю. За допомогою цього тесту головним чином з'ясується значення намальованого дитиною почуття: до окремих членів сім'ї, чому дитина не намальовала когось-небудь з членів сім'ї. При проведенні методики потрібно уникати прямих питань. Часто продуктивними виявляються проєктивне питання (наприклад, «Якби замість пташки була намальована людина, то хто б це був?», «Хто б виграв в змаганнях між братом і тобою?» і т. п.) На основі зображення можна визначити особливості внутрисемейних відносин і емоційне самопочуття дитини в сім'ї. [13]

Таким чином, в цій частині роботи були розглянуті основні методи діагностики внутрисемейних відносин. Для дослідження нами були взяті тест «Малюнок сім'ї», і Тест - опросник батьківського відношення А. Я. Варги і В. В. Століна. Результати дослідження ми розглянемо в наступній частині нашої роботи.

3.2. Результати комплексного дослідження.

У дослідженні брали участь 52 здобувача освіти віком 12-15 років. На момент початку спостереження всі діти навчалися в Запорізькій гімназії 80

Запорізької міської ради. Особливістю стало спілкування офлайн та змішаний тип навчання до початку повномасштабної війни 2022 та переважно онлайн зв'язок після 24.02.23. Слід зауважити, що частина здобувачів за рішенням батьків стали тимчасово переміщеними особами і виїхали за межі Запорізької області – 18 учнів (з них 16 перебувають за кордоном, 2 – інші області) 16 учнів, які перебувають за кордоном (15 - Польща, 2- Франція, 1- Німеччина) продовжують навчатися разом з однокласниками.

З 52 підлітків 28 навчалися на початок проведення спостереження в 7 класі і 24 в 9 класі. В 2022-2023 навчальному році здобувачі освіти навчаються відповідно у 8 класі, а учні 9 класу закінчили гімназію і продовжують навчатися в навчальних закладах м. Запоріжжя та 2 учнів вступили за польською системою навчання до математичного коледжу.

На початок дослідження, II семестр 2021-2022 навчального року, діти навчалися офлайн та їм мало відомі були онлайн види спілкування, а також такі сервіси як зумконференція, гугл клас та гугл інструменти та електронний щоденник і журнал були малознайомі і не використовувалися на початок введення карантину в 2020-2021 навчальному році. Перехід на дистанційне навчання у зв'язку з пандемією COVID-19 спричинив погіршення якості та доступності освіти, а також загострення низки освітніх питань. Відповідно до рівнів епідеміологічної безпеки заклади загальної середньої освіти переважно залишалися на дистанційному навчанні.

З метою організації навчального процесу навчання протягом навчального року 2020/2021 було розроблено алгоритм адаптивних заходів та проведена робота з підтримки здобувачів освіти в освоєнні ними сучасних інформаційно-технологічних інструментів необхідних для онлайн навчання. Слід зауважити, що на цьому етапі важливим було саме підтримка батьків та забезпечення відповідними гаджетами дітей, а також якісна комунікативна компетентність усіх учасників навчального процесу. В цій ситуації спостерігалась наступна тенденція: комунікація з учнями, які виховувалися в

родинах з переважно авторитетним стилем виховання відбувалася швидше і якісніше, якщо дитина була з родини з переважно авторитарним стилем виховання – процес відбувався під контролем батьків і теж мав позитивні наслідки. Найскладніше було у випадках коли діти не відчували підтримки батьків та пішли шляхом заперечення розуміння нових вимог навчального процесу. В таких родинах спостерігалася тенденція пояснити небажання продовжувати вчитися відсутністю ноутбука чи комп'ютера або навіть телефона.

З 52 учнів до онлайн навчання були залучені всі, але можливості та умови були різними: 40% були забезпечені ноутбуками, 50% працювали за допомогою телефонів і 10% родин заявляли про неспроможність забезпечити дитину технічно. Для цих дітей було організовано шкільну скриньку та за відповідним графіком з дотриманням санітарно-епідеміологічних норм діти отримували завдання, навчальний матеріал в друкованому вигляді і приносили на перевірку виконані роботи. На початок 2022-2023 навчального року учні забезпечені технічними засобами повністю за допомогою громадських організацій та міжнародних фондів, які допомагають в умовах війни прифронтовим громадам. В умовах пандемії, яка тривала майже два роки, і дистанційного навчання учнівство можуть переживати проблеми, пов'язані з психічним здоров'ям: підвищення тривожності, депресію, стрес, страх. В Україні проводили оцінку впливу пандемії на психологічний стан учасників освітнього процесу. Дослідження показують, що через закриття шкіл і перехід на дистанційне навчання діти та підлітки більше часу проводять в ізоляції, вони не бачаться та не спілкуються з друзями та відчувають погіршення психологічного стану. відчувають стрес, тривожність, сум, почуття самотності. це звісно позначилося на успішності в навчанні . Наприклад, однією з найпоширеніших проблем, спричинених пандемією та ізоляцією, з якою стикалися підлітки була складність зосередитися на навчанні. Опитування, проведене в лютому 2021 р.

Державною службою якості освіти (ДСЯО), також підтверджує, що під час дистанційного навчання мотивація здобувачів є низькою — цю проблему виокремили 40% керівниць закладів освіти та 44% вчителів. Серед найбільших проблем і перешкод дистанційної освіти вчителі, адміністрації шкіл, учні та батьки визначають брак досвіду користування онлайн-інструментами та проблеми з інтернетом.

Такі результати продемонстрували в онлайн опитування Держслужби якості освіти до якого було залучено 273 564 учасників освітнього процесу щодо організації дистанційного навчання. Так, основними проблемами та факторами, що ускладнюють процес дистанційного навчання, респонденти зазначили: відсутність досвіду щодо використання спеціальних навчальних програм та електронних платформ, організації дистанційного навчання; обмежений доступ учнів до інтернету; відсутність цифрових пристроїв і недостатня цифрова інфраструктура в закладі освіти; низька мотивація учнів; ненадійне/повільне підключення до мережі інтернет у школі; обмежена/відсутня технічна підтримка.

Але не дивлячись на зазначені проблеми понад 62% учнів позитивно оцінили формат дистанційної освіти, ще 37% частково з цим погоджуються.

З 24 лютого 2022р. навчальні заклади в прифронтовому місці за рішенням Запорізької обласної військової адміністрації навчальний процес триває онлайн і додатково ускладнюється тривогами та довготривалою дією перебування у зоні можливих бойових дій.

З 52 учнів виїхали 18 учнів і на початок 2022-2023 навчального року повернулося 2 учнів і навчаються онлайн в 8 класі. Причиною повернення, яка вплинула на рішення повернутися, стала дискомфортна ситуація перебування за кордоном і не дивлячись на спробу долучитись до навчання за місцем перебування, діти не знайшли спільну мову з однолітками і відчували себе ізольованими в навчальному середовищі. Обидві родини учні мають переважно авторитарний стиль взаємовідносин в родині, що вплинуло на комунікативні навички дітей.

Анкетування батьків виявило що більшість родин мають авторитарний стиль виховання і завдяки встановленим чітким правилам та вимогам їм вдавалося утримувати ситуацію успішності у навчанні дітей до певного часу, але в умовах виникнення життєвих складнощів та додаткових негативних впливів, батьки визнають ситуації конфліктів та відмови підлітка дотримуватися встановленого порядку.

Таблиця 3.1.

Спостереження проявів батьків

Критерій спостереження (батьки)	Переважає авторитарний стиль взаємовідносин	Переважає авторитетний стиль взаємовідносин
Підтримка дітей з метою контролю	Переважає у взаємовідносинах	Контроль спостерігається на довірливих відносинах
Сприйняття нововведення у навчальному процесі	Здебільшого перша реакція протидія, але після усвідомлення невідворотності процесу чи дії відбувається долучення та співпраця	Якщо виникає необхідність змін долучаються, співпрацюють, використовують нові можливості.
Комунікація батьків і дітей	Вимога дотримуватись певних правил	Доброзичливість та розуміння
Рішення тимчасово виїхати під час війни	70%	30%
Рішення повернутися в прифронтовому місті	60%	40%
Вимога продовжувати навчальний процес під час тривоги	Більшість батьків 80% проголосували за, але діти сприймали це рішення негативно	Меншість батьків 20% і більшість дітей мали таку саму думку

Слід зауважити, що у певної частини дітей батьки перебувають на військовій службі і це має певні наслідки які проявляються і в поведінці, і в навчання: В авторитарних родинах спостерігається підвищена тривожність та спад навчальної успішності. В родинах с переважно авторитетним стилем взаємовідносин діти демонструють відповідальність і потребу краще вчитися, допомагати родині у справах,

В свою чергу в родинах, в яких виховує дітей одна мати спостерігається здебільшого взаємостосунки авторитарного характеру (можливо це пов'язано з тим що забезпечувати родину мати працює і компенсує таким чином недостатню увагу до дитини чіткими правилами та покараннями за невиконання правил. Адаптивний період переходу від дистанційної проходив більш ускладнено у підлітків з родин, де переважали більше авторитарні взаємовідносини. Потрібно зауважити, що батьки витрачали певну частину часу та власної енергії, зосереджуючи увагу на тому, що вони вважали перешкодою. Діти, які спостерігали ситуацію несприйняття та іноді обурення батьків, критики шляхів вирішення того чи іншого питання, використовували негативне ставлення батьків як додатковий аргумент не виконувати завдання або долучатися до спільної дії класної спільноти. Діти з родин з переважаючим авторитетним стилем виховання навпаки демонстрували кращі результати та допомагали іншим підключитися до онлайн навчання.

Таблиця 3.2.

Спостереження проявів підлітків

Критерій спостереження (підлітки)	Переважає авторитарний стиль взаємовідносин	Переважає авторитетний стиль взаємовідносин
Комунікація дітей з іншими	Мають друзів, але це чітко визначено коло спілкування	Доброзичливість та прояви розуміння. Вміють вибудовувати комунікацію
Сприйняття нововведення	Дитина спочатку шукає причину щоб не виконувати завдання, яке потребує додаткових зусиль	Дитина долучається до співпраці та намагається розібратися самостійно
Мотивація до навчання	Контроль батьків переважає в рішенні вчитися	Усвідомлення розуміння
Прийняття рішень	Необхідна порада батьків, щоб частково перекласти відповідальність	Здатні рішення приймати самостійно та обгрунтувати свій вибір
Реакція на ускладнення виконання завдання	Ускладнення сприймають як причину не виконувати завдання	Пошук шляхів вирішення та залучення додаткових можливостей
Вимога продовжувати навчальний процес під час тривоги	Сприйняли негативно в більшості випадків	Там де батьки підтримали рішення продовжити – діти теж погоджувалися

Стресостійкість	менша	Проявляють більший рівень стресостійкості
Ініціативність	низька	Проявляють ініціативу у випадках коли цікаво
Вирішення питання майбутньої професії	Дослухаються порад батьків	Роблять вибір самостійно

Розглянемо відповідно результати навчальної успішності здобувачів освіти за результатами моніторингу навчальних досягнень 2022-2023 навчального року та порівняємо результати отримані в 1 семестрі з підсумковими річними показниками.

Таблиця 3.3.

Моніторинг змін навчальної успішності підлітків

Предмети	клас	1 семестр 2022-2023 н.р (якість навчальних досягнень(%))	Річний контроль якість навчальних досягнень(%)
Гуманітарний циклу(історія, географія)	7 клас	47-58%	44-56%
	9 клас	55-61%	56-62%
Природничий циклу(фізика, алгебра,геометрія)	7 клас	39-41%	31-37%
	9 клас	35-44%	38-46%
Філологічний цикл(українська мова)	7 клас	44%	43%
	9 клас	42%	46%

Загальні данні моніторингу з вказаних предметів демонструють в 7-х класах негативну тенденцію погіршення навчальної успішності учнів і це пов'язано не тільки з складними умовами навчального процесу, а в першу

чергу з особливостями становлення особистості підлітка та можливо недостатньою підтримкою дитини та відповідно значно меншою мотивацією до навчання. Ми проаналізували цю негативну тенденцію та порівняли результати навчальної успішності які отримали учні з різним стилем виховання . Відповідно до стилю виховання родини за даними спостереження та анкетування із 28 учнів 7 класу у 16 учнів в родинях батькам притаманний переважно авторитарний стиль виховання дітей. Ці діти продемонстрували падіння успішності 8 учнів, змогли отримати кращий результат 2 і 6 учнів не змінили показники якості. 14 учнів з родин з переважаючим авторитарним стилем виховання 10 zostалися на попередньому рівні, а 4 покращили результат.

Ситуація значного покращення результатів навчання в 9 класі відбулася за рахунок додаткової навчальної мотивації учнів необхідності вступу на конкурсній основі до інших навчальних закладів і для цієї категорії учнів додаткове значення мав середній бал навчальної успішності. З 24 учнів переважно з авторитарним стилем виховання було 16 родин і саме ці діти показали наступні результати: 10 покращили результат, 5 берегли попередній рівень, 1 продемонстрував незначне погіршення. 8 учнів з родин з переважаючим авторитарним стилем виховання, мали наступні результати порівняння: 6 підтвердили попередній результат і 2 покращили середній бал з предметів. Але в результаті опитування щодо майбутнього професійного визначення виявився наступний факт, що діти з авторитарних родин ще не визначилися або рішення за них прийняли батьки. В групі, де діти мають взаєностосунки з батьками на основі авторитарного стилю виховання значна більшість відповідали на питання про майбутню професію як про власний вибір чи рішення(8 визначилися самостійно, 4 хочуть в майбутньому повторити професію одного з батьків, 4 будуть обирати з декількох варіантів.

Якщо проаналізувати навчальні досягнення дітей за критерієм рівнів успішності з навчальних предметів то ми спостерігали в деяких випадках покращення результатів навчальних досягнень. Особливо слід зазначити

покращення відбувалося в 9 класі, де додатковою мотивацією стало завершення та отримання кращих результатів навчальних досягнень з метою їх подальшого вступу на конкурсних умовах до інших навчальних закладів у зв'язку з тим що за реформою навчальний заклад Запорізька гімназія 80 з 2022 року навчає здобувачів освіти початкової і середньої ланки. Це один із перших випусків які мали після отримання свідоцтва про базову середню освіту мали робити вибір щодо продовження навчання і слід зауважити що більшість дітей та батьків сприйняли цей факт негативно. Це свідчить про комфортні умови та сприятливий розвитку психологічний клімат створенні для навчання дітей в гімназії. Розуміючи ситуацію адміністрація, класний керівник, практичний психолог та вчителі-предметники протягом навчального року проводили профорієнтаційну роботу і це в свою чергу сприяло усвідомленому прийняттю рішення щодо подальшого вибору майбутньої життєвої перспективи та зорієнтувало майбутніх випускників зорієнтувати та докласти більше зусиль в пріоритетній галузі навчання та отримати покращений результат навчальної успішності.

Включене спостереження та аналіз впливів стилів батьківського виховання на навчальну успішність учнів та застосування корекційних заходів плануємо продовжити, та попередньо за результатами поточних контрольних і діагностичних робіт учні, батьки яких долучились до корекційної роботи з метою поліпшення взаємостосунків, демонструють незначне покращення навчальної успішності в порівнянні з попередніми результатами. Це є ознакою позитивних змін в усвідомлені підлітка важливості навчання та є результатом змін в стосунках з батьками в напрямку встановлення авторитетного стилю відносин.

3.3. Психологічна програма педагогічної корекції навчальної успішності підлітків

Корекція дитячо-батьківських відносин передбачає створення сприятливого клімату в сім'ї, навчання дорослих правильному спілкуванню з дитиною. Важливо, щоб вони усвідомили проблему і захотіли вирішити її та сприяли співпраці. Психологічна допомога необхідна сім'ям, які потрапили у скрутні ситуації впершу чергу, але і родинам з певними характеристиками перекосів у виховання та відповідними стилями взаємовідносин. Проблеми можуть бути викликані зовнішніми змінами (вікові кризи у дітей, розлучення батьків, смерть близької людини) або індивідуальними особливостями конкретних людей. Психолог використовує у своїй роботі різні методики та методи корекції в роботі з батьками. Дитячо-батьківські відносини можна виправити, але для цього потрібно багато зусиль і кропіткої співпраці. Батьки мають розуміти особливості підліткового розвитку своєї дитини, його психології і відповідно до вікових особливостей вміти корегувати своє ставлення до дитини. Також дискусії допомагають проаналізувати виховну діяльність в конкретній сім'ї, обмінятися думками, зрозуміти суть проблеми, спільно виробити оптимальне рішення. Батьків просять прочитати книги про виховання дітей, а потім поділитися своєю точкою зору з даного питання, які є типові для даної сім'ї. При цьому шукаються нові варіанти виходу з проблеми, відпрацьовуються способи ефективного спілкування та взаємодії. Дорослих вчать приймати і підтримувати свою дитину. Щоб поліпшити сімейні відносини, батькам необхідно навчитися радіти самому маленькому прогресу у взаємовідносинах чи конкретних досягненнях.

Дітям важко усвідомити мотиви своєї поведінки, зрозуміти, що змушує батьків діяти так чи інакше, але їх психіка більш пластична. Корекція дитячо-батьківських відносин дозволяє вчасно виправити помилки виховання і уникнути проблем у дорослому житті дитини. Психолог намагається створити під час роботи з дітьми невимушену атмосферу, щоб юний клієнт

розслабився, почав вільно висловлювати свої почуття і думки. Відсутність на консультації інших членів сім'ї дозволяє дати вихід витісненим конфліктам, присутніх в дитячо-батьківських відносинах. Методики, які допомагають зробити це, перераховані нижче: ситуації спілкування, висловити гнів або страх по відношенню до близьких людей, усвідомити свої почуття. Умовність того, що відбувається позбавляє від негативних наслідків, знімає внутрішні обмеження. дитина розкріпачується і дає вийти неусвідомленим страхів, переживань. За допомогою фарб, крейди, глини і клею діти самовиражаються, тому важливо схвалювати кінцевий результат їх діяльності, незважаючи на його якість. . Пояснити складну ситуацію дитині та обговорити проблеми дають можливість обрати різні шляхи їх вирішення, допомагають поглянути на ситуацію з несподіваного боку. Психологія дитячо-батьківських відносин вкрай складна. У кожному випадку потрібен індивідуальний підхід і гранична коректність фахівця, що надає допомогу. Тим не менш, при бажанні, рішення можна знайти, навіть якщо ситуація здається безвихідною. Батьківсько-дитяча підсистема може бути вивчена з точки зору дитини та стосунків у діаді «батько-дитина».

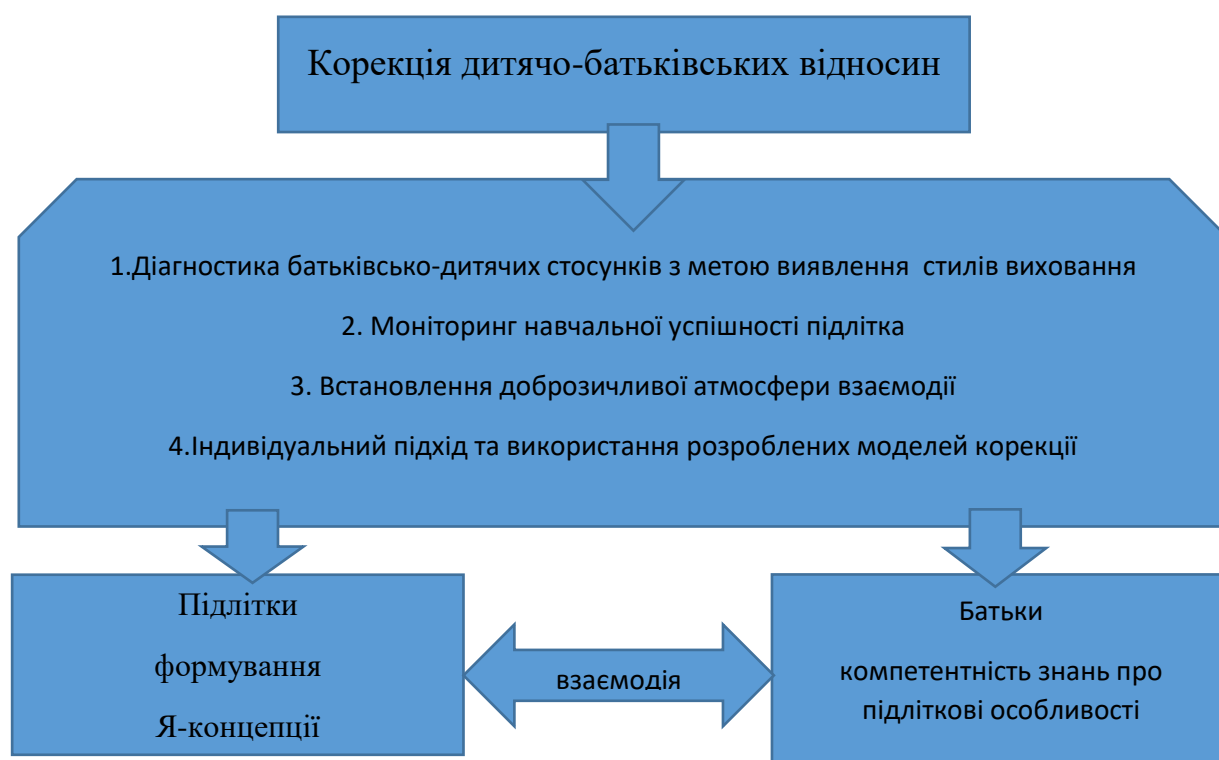

Рис.3.1. Модель корекції дитячо-батьківських відносин

Психокорекційні заходи впливають на емоції та підсвідомість дитини, навчають його продуктивним способам поведінки. Методи корекції, що застосовуються психологами, дозволяють побачити зі сторони свою типову поведінку та вплив на близьких людей. В результаті з'являється бажання виправити ситуацію, створити теплий мікроклімат у родині. З дорослими їх необхідно проаналізувати і під час спілкування озвучити проблему та дати поради, спрямовані на створення нового типу поведінки, які дозволять краще розуміти батькам один одного та сприяти покращенню взаємодії з дитиною.

У віці 12-15 років діти емоційно-вразливі, чутливі до критики, невдач і помилок. Кращим засобом впливу на них є повага, визнання особистості. Варто звертати увагу на можливість школяра виразити свою індивідуальність, висловити власну думку, поспілкуватися без небезпеки отримати зауваження. Проявити самостійність, підвищити самооцінку. Допомогти дитині сформулювати найближчі цілі та далекоглядні життєві плани. Вміти нести персональну відповідальність за свої перемоги та поразки. Гуртки, спорт та творчість – це спосіб здобути певні навички, вміння та досвід в конкретній діяльності, яка подобається. Профорієнтація допоможе "переключити" думки та настрої з негативного на позитивний. Через дослідження різних сфер життя, пізнання цікавих фактів та історій, молода людина бачитиме, що нинішня криза не є безвихіддю. Крім того, підліток має зберігати орієнтири нормальності щодо успішного майбутнього, розкриття талантів, побудови кар'єри. Це спонукає до гнучкості у сучасному мінливому світі, за потреби змінювати професію або сферу діяльності, стимулює неперервно пізнавати власні таланти і головне, – навчатися в продовж життя. Необхідно зазначити, що учіння, зберігаючи актуальність, за психологічною роллю не є провідною діяльністю для значної частини учнів в підлітковому віці і виникають нові мотиви та прагнення до самоствердження та самовдосконалення. У молодших підлітків (при переході до підліткового віку) переважає неповне усвідомлення соціальної природи навчання; та

соціальні мотиви формуються поступово за умов розуміння важливості навчання як суспільно-корисної діяльності та пов'язані з можливістю використання навчального матеріалу в майбутній професійній діяльності. Таким чином формуються нові мотиви навчання, пов'язані з першими професійними намірами, самосвідомістю, баченням життєвої перспективи, набувають привабливості самостійні форми занять. Сфера пізнавальних інтересів підлітків виходить за межі школи і перетворюється в сферу пізнавальної самодіяльності; Особливого сенсу набуває виконання пізнавальних і продуктивно-творчих завдань, завдяки чому навчання для більшості підлітків за сприятливих умов перетворюється на самоосвіту. В таких випадках знання стають цінністю, оскільки дозволяють зайняти певний статус серед однолітків. Відбувається диференціація відносної зацікавленості різними предметами, деякі з них починають сприйматися як нудні, а ставлення до навчального предмета залежить від ставлення до вчителя.

Для створення необхідних умов з метою розвитку гармонійної особистості важливо враховувати низку особливостей насамперед, дитина – це особистість, яка розуміє, що таке сім'я і яка її роль. Кожна дитина розвивається під впливом поведінкових особливостей батьків, подружніх і батьківсько-дитячих стосунків. Тому формування та розвиток особистості, що відбувається в сімейному середовищі, значною мірою залежить від того, яким стилем виховання користуються батьки, адже саме батьки проектують траєкторію індивідуального розвитку власної дитини.

Детермінація діяльності та поведінки підлітків має комплексний характер та різні підходи з метою впливу покращення навчальної успішності, поєднує зовнішні та внутрішні причини. Типовими зовнішніми причинами явища є недоліки сімейного виховання, шкільна педагогічна занедбаність, несприятливий вплив соціального середовища, а внутрішніми - деформоване переживання підлітком кризи, складність і нерівномірність формування його характеру, аномалії спадковості та соматичні порушення, відставання чи навпаки випередження психофізіологічного розвитку. Відповідно,

коригування певних аспектів теж потребує тривалий і системний підхід. Позитивна динаміка має місце у спілкуванні підлітків з дорослими, якщо дорослі обізнані і компетентні в питаннях особливостей формування Я-концепції підлітка. Якщо досягнення поведінкової автономії підлітків визнається батьками, то в стосунках спостерігається послаблення конфліктності у взаєминах та більш терпиме, лояльне та доброзичливе ставлення до батьків. При всьому тяжінні до самостійності підлітка гостро потребують життєвого досвіду і допомоги старших. Авторитетний стиль ставлення батьків до підлітка має найбільш позитивний вплив на формування його особистості та позитивної Я-концепції.

У взаємовідносинах, коли батьки є авторитетними суб'єктами виховного впливу і володіють значним життєвим досвідом, то підлітки потребують їх порад, підтримки, а здебільшого просто уваги до своїх особистісних проблем. Проте батькам часто бракує часу та бажання для відвертих розмов, а іноді вони створюють смисловий бар'єр у спілкуванні через свій скепсис, критику, безапеляційність і впевненість у непогрішності власного життєвого досвіду. Близькі до дорослості діти чутливо реагують на взаємини між батьками, їх типовий емоційний стан, оптимістичне чи песимістичне сприймання життя залежить в цей час від батьків. Через спілкування з батьками, які суттєво впливають на самооцінку підлітків відбувається визнання і схвалення значимими дорослими їх особистісних проявів та дій. За словами Т.М. Зелінської, при конструктивному стилі відносин у родині вона стає для юнаків тією соціальною групою, де вони почувають себе спокійно та впевнено. Однак, спілкування молодих людей з дорослими, в тому числі з батьками, балансує між наступністю і конфліктом поколінь. Наступність у взаєминах підлітків з батьками простежується у питаннях моральних та світоглядних цінностей, гендерних та шлюбних орієнтирів тощо. В сферах дозвілля, моди, споживчих й естетичних смаків відмінності між дорослими та підлітками можуть бути доволі суттєвими, але за умов переважаючого авторитетного стилю виховання у відносинах батьки-

діти не створює дискомфорту і це в свою чергу не несе несприятливих наслідків для навчальної успішності підлітків. Управління емоціями та регулювання настрою пов'язане зі зниженням стресу у учнів. Діти стають більш активними учасниками класу та з більшою впевненістю завдяки самоприйняттю, емоційному інтелекту та соціальному усвідомленню того, як спілкуватися зі своїми однолітками, демонструють впевненість в собі та проявляють соціальної обізнаність, вищий рівень емоційної стійкості. Це дозволяє покращити емоційний стан учнів та якість навчального процесу в складних умовах. В умовах несприймання чи опору підлітка виховному впливу дорослих, що має стійкий характер і потребує спеціальних корекційних психолого-педагогічних заходів

Слід зазначити, що виховання підлітка будується на довірі та створенні ситуації, при якій дорослі мають довіряти підлітку, але в разі обману, відповідальність повинна має бути зрозумілою підлітку.

Батьки повинні навчитися приймати допомогу від дітей та надавати адекватну підтримку. Батьківська любов має різні рівні прояви це любов-турбота про тілесне благополуччя дитини і любов-турбота по відношенню до його внутрішнього Я, до його здатності приймати індивідуальні рішення. Батьки формують цінності і переконання дітей, залишаючи за ними свободу вибору конкретних дій і за умов застосування методів і прийомів авторитетного стилю спілкування створюються сприятливі умови для формування позитивної Я-концепції підлітка, що поліпшує навчальну успішність. Стыль спілкування в родині повинен бути заснований на відкритості, свободи, взаємній повазі. Потрібно навчити дитину самостійно справлятися з проблемами, поступово передаючи йому відповідальність за пошук і прийняття рішення.

Сімейні стосунки дуже часто є для дитини взірцем для наслідування та моделлю власної поведінки, і розвиток його особистості багато в чому залежить від того, як батьки сприймають дитину і як поводяться з ним. Фахівці виділяють чотири основні типи сімейного виховання, в основі яких

два критерії: рівень емоційного прийняття дитини дорослими і контроль з їхнього боку. Необхідно враховувати, що стилі виховання найчастіше змішані, адже людина - істота гнучке, вписати його поведінку в рамки будь-якої концепції неможливо. Проте, в кожній родині є основною стиль виховання, риси якого проявляються яскравіше інших. Аналіз стилів виховання показує, що авторитетний стиль - найбільш сприятливий для формування психічно здорової особистості.

ВИСНОВКИ

В результаті проведеного дослідження ми прийшли до наступних висновків. У загальному комплексі різноманітних факторів, які впливають на формування особистості підлітка, до найбільш значущих відноситься стиль батьківсько-дитячих відносин. Встановлено, що характер взаємин між підлітками і їх батьками залежить від багатьох комплексно діючих факторів: рис особистості і поведінки батьків і самих підлітків, що мають значення в міжособистісних контактах, психолого-педагогічної компетентності батьків, загальної морально-емоційної атмосфери в сім'ї, застосовуванні батьками стилів, методів, засобів виховного впливу; міри залучення підлітків у життєдіяльність сім'ї, врахування потреб підлітків, міри їх задоволеності в сім'ї. Істотним фактором формування того чи іншого типу взаємин між підлітками і батьками є спосіб спілкування в сім'ї, загальний устрій життя. Аналіз отриманих даних надав змогу виділити типи сімей з авторитетним (демократичним) стилем виховання, авторитарним і непослідовним (ліберальним). Із 100 % досліджуваних батьків – 45 % виявили авторитетний стиль виховання в сім'ї, 50 % - авторитарний, 5 % - непослідовний.

Авторитетний стиль виховання передбачає такі групи ознак батьківсько-дитячих взаємин, як оптимальний емоційний контакт, концентрація уваги на дитині. Авторитарний стиль виховання включає такі групи ознак батьківсько-дитячих взаємин, як емоційна дистанція, надмірна концентрація на дитині. Непослідовний стиль виховання характеризується амбівалентністю у взаєминах з підлітками. Відповідно до стилів батьківського виховання, батьківського ставлення до підлітка, взаємини між батьками і дітьми-підлітками характеризуються як позитивні, негативні, амбівалентні.

Здійснене дослідження підкреслює важливість піднятих проблем, оскільки проблемам батьківсько-дитячих взаємин слід приділяти

надзвичайну увагу в комплексі психолого-педагогічних заходів, спрямованих на зміцнення сім'ї, формування й розвиток особистості, становлення дитячої психіки шляхом педагогічної і психологічної допомоги сім'ї. Перспективи подальшого дослідження ми вбачаємо в поглибленні аналізу проблеми особливостей взаємин батьків з дітьми підліткового віку та у подальшій дослідницькій роботі з вивчення цього феномену. Успіх у навчальній діяльності підлітка пов'язаний не тільки із розумінням підлітка щодо вагомості сприйнятих знань, але і від його зацікавленості та вмотивованості щодо їх отримання. Вивчення мотиваційних переваг у навчанні, аналіз цілей та потреб учнів, виявлення мотивуючих та демотивуючих чинників, а також пошук найбільш дієвих методів мотиваційного впливу на зазначену категорію осіб є вельми актуальним завданням в умовах сучасної освіти. Проведено емпіричне дослідження психологічних особливостей взаємозалежності батьківсько-дитячих відносин та їх вплив на навчальну успішність підлітків. Аналіз отриманих результатів дозволив виокремити основні психологічні особливості навчальної мотивації. Результати діагностування родин та дітей порівнювалися з успішністю учнів, тобто з отриманими оцінками. Виявлена пряма залежність виховного стилю батьків та успішності у навчанні. Дослідження підтвердило необхідність застосування методів та прийомів авторитетного стилю виховання для розвитку мотиваційної сфери підлітків та формування позитивної Я-концепції, з метою покращення їх навчальної успішності.

Дуже важливо, щоб батьки розуміли особливості підліткового періоду та намагалися залагоджувати конфліктні ситуації та розуміти своїх дітей. Для переходу в доросле життя підліток повинен пройти певні етапи відокремлення від сім'ї і тоді він стане особистістю, що вже сформувалася, з певними життєвими установками і системою моральних цінностей. Тому важливо брати безпосередню участь у його житті та проявляти разом з повагою до думки

Отримані результати дослідження продемонстрували, що у родинах з авторитарним стилем виховання, симбіотичними відносинами, інфантилізацією дитини при її оцінюванні занижуються позитивні якості та перебільшуються негативні. Це призводить у підлітків до невпевненості у своїх діях та вчинках та не бажанням брати відповідальність на себе та недооцінці своїх можливостей. У підлітка формується система уявлень про себе, в основі якої не лише спотворена оцінка своїх якостей, а й невпевненість у правильності цих оцінок. В групі підлітків з несприятливими для особистісного розвитку дитячо-батьківськими відносинами у їхніх сім'ях відсоток підлітків з неадекватним рівнем домагань (завищеним чи заниженим) та непомірною розбіжністю між рівнем домагань та самооцінкою значно вищий, ніж у групі підлітків зі сприятливими для особистісного розвитку дитячо-батьківськими відносинами. Це говорить про те, що неадекватні вимоги батьків щодо підлітка проявляються в тому, що у дитини формуються неадекватні домагання розвитку своєї особистості. Навпаки ж, дитячо-батьківські відносини сформовані на основі авторитетного стилю виховання, в яких досягнення підлітка оцінюються позитивно (відповідно до реальності), батьки виявляють любов та турботу до дитини, сприяють формуванню позитивної «Я-концепції», в основі якої – самовпевненість, узгодженість рівня домагань та самооцінки, готовність до будь-яких оцінок з боку оточуючих, загалом позитивне самовідношення та кращі результати навчальної успішності.

Таким чином, вивчення особливостей уявлень про себе підлітків із сімей з різним типом дитячо-батьківських відносин демонструє, що ставлення батьків до своєї дитини впливає на становлення його характеру, самосвідомості, самооцінки, «Я-концепції» як системи уявлень про себе. Навчальна успішність підлітка може виступати своєрідним індикатором, що свідчить про зміни в установах і уявленнях дитини про себе та зниження показників навчальної успішності в напрямку погіршення стають сигналом для уваги і батьків, і вчителів і психолога. Якщо своєчасно і адекватно

відповідно ситуації застосовується корекційні заходи в роботі з батьками і дітьми, це сприяє формуванню позитивної «Я-концепції». Обираючи стиль виховання своїх дітей, батьки повинні перш за все зрозуміти відповідальність за цінності, які вони хочуть передати дитині, яке вони самі мають уявлення про ідеальну сім'ю, якою вони хочуть бачити у майбутньому свою дитину.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авдєєва Н. Роль матері та батька в розвитку дитини. *Дошкільне виховання*. 2005. №7. С. 117-123.
2. .Алексєєнко Т. Ф. Виховний потенціал сім'ї в сучасних умовах. *Український соціум*. Київ, 2018. С. 63-67.
3. Алексєєнко Т. Ф. Сучасне сімейне виховання: концептуалізація ідей теорії та практики : монографія. Умань : Жовтий О. О., 2016. 436 с
4. Алексєєнко Т. Ф. Тенденції трансформації виховної функції сім'ї та основні пріоритети сучасної державної політики у захисті прав дитини в Україні. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. наук. пр. Київ, 2016. Вип. 20, кн. 1. С. 25-35.
5. Апишева А. Ш. Проблема конфліктних стосунків сучасних підлітків та юнаків з батьками. *Вісник Національного технічного університету України Київський політехнічний інститут. Філософія. Психологія. Педагогіка*. 2012. №2. С. 117-125
6. Баумрінд, Д. (1991). Стили виховання та розвиток підлітків. У Дж. Брукс-Ганн, Р.М. Лернер, і А.К. Петерсен (ред.), *Енциклопедія про підлітковий вік* (с. 746-758). Нью-Йорк: Видавництво «Гарленд».
7. Баумрінд Д. Авторитетне батьківство переглянуто: Історія та поточний стан. У Р.Е. Ларзелере, Шеффілд, і А.В. Гарріст (ред.), *Авторитетне виховання: синтезування виховання та дисципліни для оптимального розвитку дитини*. Вашингтон, округ Колумбія: Американська психологічна асоціація
8. Баумрінд, Д. (1991). Стили виховання та розвиток підлітків. У Дж. Брукс-Ганн, Р.М. Лернер, і А.К. Петерсен (ред.), *Енциклопедія про підлітковий вік* (с. 746-758). Нью-Йорк: Видавництво «Гарленд»
9. Беріс Р. Розвиток Я-концепції і виховання. Київ : Просвіта, 2016. 328 с.

10. Бех І. Д. Виховання особистості. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід.: теоретико-технологічні засади. Київ : Либідь, 2003. С. 155-156.
11. . Бех І. Д. Виховання особистості : підручник для студ. вищ. навч. закл. Київ : Либідь, 2008. 848 с.
12. Бех І. Д. Виховання особистості: сходження до духовності: наук. видання. Київ : Либідь, 2006. 272 с.
13. Бех І. Д. Концепція виховання гуманістичних цінностей учнів загальноосвітньої школи / І. Д. Бех, Н. І. Ганнусенко, К. І. Чорна. *Українське релігієзнавство*. 2005. № 4 (36). С. 265-281.
14. Боришевський М.Й. Взаємини в учнівському колективі: формування особистості. Київ :Т-во “Знання” УСРС, 1974. 47с
15. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітка. Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013. 340 с.
16. Вакась К. В. Вплив телебачення на агресивність підлітків. *Досягнення сучасної психологічної науки та практики*. 2020. №2. С. 13-16.
17. Варій М. Й. Психологія особистості. Київ: Центр учбової літератури, 2018. 592 с.
18. Веренініна І. М. Навчальна діяльність підлітків. *Українська педагогіка*. 2010. №3. С. 29-33.
19. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. /за заг. ред. О. В. Скрипченко, Л. В. Волинська, З. В. Огороднійчук та ін. Київ : Просвіта, 2001. 416 с.
20. Вовчик-Блакитна О. Індивід, особливості емоційного розвитку дитини. Стратегії педагогічного супроводу. *Практична психологія та соціальна робота*, 2006. №4. С. 1-3.
21. Вовчик-Блакитна О.О. Співтворчість педагогів та батьків як умова розвитку особистісного потенціалу дитини. *Актуальні проблеми психології: Психологопедагогічні основи розвитку особистісного потенціалу*

дитини в сучасному суспільстві; збірник наукових статей. Київ : 2006. Том 4.С.274

22. Вольнова Л. М. Методичні рекомендації щодо психолого-педагогічної роботи з важковиховуваними неповнолітніми. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2018. 36 с.

23. Гаміна Т. С., Гончар О. Ю. Педагогіка сімейного виховання : навчальний посібник. Луганськ : Альма-матер, 2012. 523 с.

24. Головльова О. В. Дитячо-батьківські стосунки як детермінанта аддиктивної поведінки у підлітковому віці. *Вісник післядипломної освіти*. 2014. №11. С. 238-245.

25. Гончар Л. В. Дослідження прояву емпатійних почуттів підлітків до батьків. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2019. №1. С. 77-90

26. Грек О. М. Дослідження емоційної сфери підлітків в умовах реакції. *Наука і освіта*. 2011. №11. С. 39-42.

27. Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції: Навчальний посібник. Тернопіль: Економічна думка, 2004.

28. Гуменюк О. Є. Психологія “Я”-концепції: монографія. Тернопіль: Економічна думка, 2002. 186

29. Грюнвальд Б.Б., Макабі Г.В. Консультування сім'ї / пер. з англ. Форум, 2004. 258с.

30. Десятникова Ю. М. Психологічний стан підлітка при зміні соціального оточення. *Питання психології*. 2015. №5. С. 18-20.

31. Дмитрієва, Дж., Чен, К., Грінбергер, Е., & Гіл-Рівас, В. Сімейні стосунки та психосоціальні результати підлітків: Зближення результатів східної та західної культур. *Журнал досліджень підліткового віку*, 14, 425-447.

32. Долинська З.В., Скрипченко, Л.В.ОгороднійчукО.В.Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. Київ : Просвіта,2001. 416 с.

33. Душка А. Л. Дитячо-батьківські відносини як фактор успішного розвитку дитини. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського*. 2011. №11-12. С. 262-271.
34. Ейдемільер Є. Г. Дитина в ситуації розлучення батьків: погляд психотерапевта і просто людини. *Психологічна газета*. 2010. № 3. С. 19-21.
35. Захарова Є. І. Дослідження особливостей емоційного боку дитячо-батьківської взаємодії. *Психолог в дитячому саду*. 2018. № 1. С. 9-17.
36. Ільїна Ю. Ю., Китань Ю. О. Криза підліткового віку як одна з причин девіантної поведінки. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2015. №17. С. 112-120.
37. Карсон, Д., Чоудгеррі, А., Перрі, К., і Паті, К. (1999). Сімейні характеристики та підліткова компетентність в Індії: Дослідження молоді на півдні Орїсса. *Журнал молоді та підліткового віку*, 28, 211-233.
38. Кацєро А.О. Особливості образу Я у бездоглядних підлітків :автореф. дис. канд. психол. наук : 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології». Київ, 2005. 19 с.
39. Кісарчук З.Г. Психологічна допомога сім'ї: Посіб./К.:Вид-во Інст у соціології НАНУ України,1988
40. Коваленко А. Б., Рогаль Н. І. Психологічні умови гармонізації стосунків підлітків з батьками. *Український психологічний журнал*. 2016. №2. С. 52-62.
41. Коваль Г. Ш. Основні новоутворення підліткового віку та психічна нестабільність як його неминучий атрибут. *Вісник Одеського національного університету. Психологія*. 2019. №14. С.6-12.
42. Кондратьєв М. Ю. Підліток у замкнутому колі спілкування. Київ : Просвіта, 2017. С. 90-96.
43. Кошкарєва Т. А. Психологічний аналіз проблем дитячо-батьківських відносин. *Школа здоров'я*. 2014. № 2. С. 5-14.
44. Кравченко Т. В. Соціалізація дітей шкільного віку у взаємодіїсім'ї і школи: монографія. Київ:Фенікс, 2009. 416 с. 31.

45. Краєва О. А. Криза ідентичності осіб підліткового віку. *International journal of education and science*. 2019, №4. С. 39-42
46. Майселесс, О., Шарф, М., і Шольт, М. Від авторитетних батьківських практик до авторитарного контексту: вивчення особисті-середовища підходить. *Журнал досліджень підліткового віку*, 17, 23-50.
47. Маккобі, Е. Роль батьків у соціалізації дітей: історичний огляд. *Психологія розвитку*, 28 (6), 1006—1017
48. Максименко С.Д. Проблеми розвиваючого навчання. Київ, 1997. 35 с.
49. Максименко Д. С. Психологічні особливості криз підлітка. *Практична психологія*. Київ : Центр учбової літератури, 2018. 200
50. Мандзик Т. Виховний стиль батька як фактор формування соціально-психологічної адаптації дитини *Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Психологія*. 2014. №2(2). С. 52-56
51. Марковська І.М. Опитувальник для вивчення взаємодії батьків з дітьми. *Журнал практичного психолога*. 1998. №3. С. 51
52. Мойсеєва О. Є. Агресія підлітків: причини виникнення та можливості психокорекції. *Юридична психологія*. 2015. №. 1. С. 139-148
53. Орлова А.В. Вплив стилю сімейного виховання на розвиток особистості дітей шкільного віку. *Міжнародний науково-дослідний журнал*. 2017. №8-2. С.111-114.
54. Парцхаладзе Л.Н. Вивчення впливу стилю сімейного виховання на самооцінку молодшого школяра. *Науково методичний електронний журнал «Концепт»*. 2015. №2. С. 283.
55. Пасічніченко А. Сім'я як чинник формування самооцінки дитини підліткового віку. *Актуальні проблеми дошкілля: зб. наук. праць*. Дрогобич : ДДПУ імені Івана Франка, 2012. С. 75-81
56. Пілігрим, К., Ло, К., Урберг, К.А., і Ікла, Х. (1999). Вплив однолітків, батьків та індивідуальних особливостей на вживання наркотиків у підлітків у двох культурах. *Мерріл-Палмер Квартально*, 45, 85-107

57. Повалій Л. В. Взаємодоповнююча роль школи і сім'ї у формуванні гуманних батьківсько-дитячих взаємин. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*: зб. наук. пр. Суми, 2013. Вип. 8. С. 32-38
58. Пухова Т.І. Розвиток уявлень про сімейні стосунки у дітей. *Питання психології*. 1996. №2. С.14-18. 45.
59. Самсонова О. В. Вплив сімейних відносин на спілкування дітей підліткового віку з однолітками. *Психолог в школі*. 2013. № 3. С. 89-109
60. Савіна М.М. Шкільна дезадаптація: природа, структура, причини. Державний університет телекомунікацій та інформатики. 2010. № 3. С.118-121. 47.
61. Савіна Е.А. Смирнова Є.О. Батьки і діти :психологія взаємин. Київ.: «КогітоЦентр»,2003. 230 с. С. 48.
62. Селіверстова Н.Я. Психодіагностика дитини: за і проти//Питання психології. 2000. №3. С.14-18.
63. Семиченко В.А. Мистецтво взаєморозуміння. Психологія та педагогіка сімейного спілкування: навч. посібник для студентів вищ. навч. Закладів / В.А. Семиченко, В.С. Заслуженюк. Київ: Веселка, 1998. 214с.
64. Слобідська Т.П. Темпераментуранньому віці: батьківські оцінки поведінки дітей. *Питання психології*. 1994. №6. С. 5-12.
65. Смирнова Е.О., Соколова М.В. Динаміка батьківського ставлення в онтогенезі дитини. *Психолог в дитячому саду*. 2003. № 4. С.102-108. с. 58.
66. Столін В. В., Соколова Е. Т., Варга А. Я. Психологія розвитку дитини і взаємин батьків і дітей як теоретична основа консультаційної практики. Сім'я в психологічній консультації: Досвід і проблеми психологічного консультування. 2019. № 3. С. 16-37.
67. Тичина К.О. Особливості міжособистісних стосунків у сім'ях, що виховують дітей молодшого шкільного віку із тяжкими порушеннями мовлення. *Проблеми сучасної психології* : зб. наук. праць. Кам'янець - Подільський: Аксіома. 2018. № 41.С. 360–370.

68. Федоришин Г. М. Психологія становлення особистості у батьківській сім'ї. Івано-Франківськ, 2006. 174 с.
69. Щербакова О. О. Діагностика особистісної гармонійності у підлітковому віці: опитувальник ООГ-П. Теорія і практика сучасної психології: Зб. наук. праць. 2019. № 5. С. 105–110.
70. Щербакова О. О. Психологічні особливості адаптації академічно здібних дітей до навчання у початковій школі : дис. ... к. психол. н. : 19.00.07. Харків, 2015. 228 с.
71. Щербакова О. О. Типологія академічних здібностей учнів основної школи з різною успішністю у навчанні. Вісник ХНПУ імені Г. С. Сковороди «Психологія». 2019. № 61. С. 111–124. 2019 р., № 6, Т
72. Чайковська О. М. Психологічні особливості конфліктності особистості у підлітковому віці. *Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія*. 2013. №1. С. 251-257.
73. Штайнберг, Л. Ми знаємо деякі речі: стосунки між підлітками та батьками в ретроспективі та перспективі. *Журнал досліджень підліткового віку*, 11, 1-19.
74. Яновська Т. А. Взаємоз'язок прояву психологічного конфлікту з емоційною сферою підлітків. *Молодий вчений*. 2015. №. 2 (4). С. 235-238.

ДОДАТКИ

Додаток А

Тест-опитувальник батьківського ставлення Варги-Століна

Тест-опитувальник батьківського ставлення представляє собою психодіагностичний інструмент, орієнтований на виявлення батьківського ставлення до дітей. Батьківське ставлення приймається як система різноманітних почуттів по відношенню до дитини, особливостей по вихованню і розумінню характеру і особистості дитини, його вчинків.

Структура тесту була побудована на основі математичного значення значущих факторів. В результаті факторизації даних було отримано 4 фактори: «прийняття-відштовхування», «кооперація», «симбіоз», «авторитарна гіперсоціалізація», «маленький невдаха».

На кожне твердження дайте відповідь «так» або «ні».

Запитання тесту:

1. Я завжди співчуваю своїй дитині.
2. Я вважаю своїм обов'язком знати все, що думає моя дитина.
3. Я поважаю свою дитину.
4. Мені здається, що поведінка моєї дитини значно відхиляється від норми.
5. Потрібно якомога довше тримати дитину осторонь від реальних життєвих проблем, якщо вони її травмують.
6. Я відчуваю до дитини прихильність.
7. Добрі батьки оберігають дитину від життєвих труднощів.
8. Моя дитина часто неприємна мені.
9. Я завжди намагаюсь допомогти своїй дитині.
10. Бувають випадки, коли глумливе ставлення до дитини приносить їй велику користь.
11. Я відчуваю досаду щодо своєї дитини.
12. Моя дитина нічого не досягне у житті.
13. Мені здається, що діти знуцаються над моєю дитиною.

- 14.Моя дитина часто здійснює такі вчинки, які окрім презирства нічого не варті.
- 15.Для свого віку моя дитина не зовсім зріла.
- 16.Моя дитина поводиться спеціально, щоб досадити мені.
- 17.Моя дитина вбирає у себе все погане, як губка.
- 18.Мою дитину важко навчити гарних манер, при найбільшому старанні.
- 19.Дитину потрібно тримати у суворих рамках, тоді з неї виросте порядна людина.
- 20.Я люблю, коли друзі моєї дитини приходять до нас додому.
- 21.Я схвалюю свою дитину.
- 22.До моєї дитини липне все погане.
- 23.Моя дитина не досягне успіхів у житті.
- 24.Коли в компанії знайомих говорять про дітей мені трохи соромно, що моя дитина не така розумна і здібна, як хотілось би..
- 25.Я жалію свою дитину.
- 26.Коли я порівнюю свою дитину з її ровесниками, вони здаються мені дорослішими і у поведінці і у судженнях.
- 27.Я із задоволенням проводжу з дитиною свій вільний час.
- 28.Мені шкода, що моя дитина росте і дорослішає.
- 29.Я часто ловлю себе на ворожому ставленні до дитини.
- 30.Я мрію про те, щоб моя дитина досягла всього того, що мені не вдалося у житті.
- 31.Батьки повинні пристосовуватись до дитини.
- 32.Я намагаюся виконати всі прохання моєї дитини.
- 33.Приймаючи сімейні рішення слід враховувати і думку дитини
- 34.Головна причина капризів моєї дитини – егоїзм, впертість і лінь.
- 35.У конфлікті з дитиною я часто можу визнати, що вона по-своєму права.
- 36.Діти рано дізнаються, що батьки можуть помилятися.
- 37.Я завжди зважаю на свою дитину.
- 38.Я відчуваю приязнь до дитини.

39. Я дуже цікавлюсь життям своєї дитини.
40. Неможливо нормально відпочити, якщо проводиш час з дитиною.
41. Найголовніше, щоб у дитини було спокійне і безхмарне дитинство.
42. Іноді мені здається, що моя дитина – нездатна ні до чого доброго.
43. Я поділяю захоплення своєї дитини.
44. Моя дитина може вивести із себе будь-кого.
45. Я поділяю гіркоту, смуток своєї дитини.
46. Моя дитина часто дратує мене.
47. Виховання дитини – суцільне тріпання нервів.
48. Суворі дисципліна у дитинстві – розвиває сильний характер.
49. Я не довіряю своїй дитині.
50. За суворе виховання діти дякують потім.
51. Інколи мені здається, що я ненавиджу свою дитину.
52. У моєї дитини більше недоліків, ніж позитивних якостей.
53. Я поділяю інтереси своєї дитини.
54. Моя дитина не спроможна що-небудь зробити самостійно, а якщо і зробить, то обов'язково не так.
55. Моя дитина виросте непристосованою до життя.
56. Моя дитина подобається мені такою, якою вона є.
57. Я ретельно стежу за станом здоров'я своєї дитини.
58. Не рідко я захоплююсь своєю дитиною.
59. Дитина не повинна мати секретів від батьків.
60. Я не високої думки про здібності своєї дитини і не приховую цього від неї.
61. Дуже бажаю, щоб дитина товаришувала з тими дітьми, які подобаються її батькам.

Ключі до тесту

- 1. «Прийняття-відхилення»** - 3, 4, 8, 10, 12, 14, 15, 16, 18, 20, 23, 24, 26, 27, 29, 34, 37, 38, 40, 42, 43, 44, 45, 47, 49, 51, 52, 53, 55, 56, 60.
- 2. «Кооперація»** - 6, 9, 21, 25, 31, 33, 39, 35, 36.

3. «Симбіоз» - 1, 5, 7, 28, 32, 41, 58.

4. «Авторитарна гіперсоціалізація» - 2, 19, 30, 48, 50, 57, 59.

5. «Маленький (-а) невдаха» - 9, 11, 13, 17, 22, 23, 54, 61.

Порядок підрахунку тестових балів

При підрахунку тестових балів за всіма ознаками враховується відповідь «вірно». Високий тестовий бал по відповідним шкалам інтерпретується як: відштовхування; соціальна бажаність; симбіоз; гіперсоціалізація; інфантилізація.

Аналіз відповідей

1. «Прийняття-відштовхування»

Шкала показує інтегральне емоційне ставлення до дитини. На одній шкалі батькам подобається дитина такою якою вона є. Батьки поважають індивідуальність дитини, симпатизують їй. Батьки багато часу проводять з дитиною, поважають її інтереси і плани. На іншій шкалі: батьки виховують свою дитину погано, непристосованою до життя, їм здається, що дитина не досягне успіху. Батьки відчують до дитини смуток, злість, тощо. Вони не довіряють дитині та не поважають її.

2. «Кооперація»

Шкала показує соціально бажаний облік батьківського ставлення. Зміст шкали розкривається так: батьки зацікавлені в планах дитини, намагаються допомогти, співчують їй. Батьки високо цінують інтелектуальні та творчі здібності дитини, відчують гордість за неї. Вони задовольняють ініціативу и самостійність дитини. Батьки довіряють дитині, намагаються стати на його бік з будь яких питань.

3. «Симбіоз»

Шкала відображає міжособистісний бар'єр у спілкуванні з дитиною. Батьки відчують себе з дитиною єдиним цілим, прагнуть задовольнити всі потреби дитини, огородити її від труднощів, неприємностей в житті. Батьки постійно відчують неспокій за життя дитини, котра здається їм маленькою та беззахисною.

4. «Авторитарна гіперсоціалізація»

Шкала відображає налагоджену форму керування поведінки дитини. Батьки вимагають від дитини дисципліни та виконання всіх вимог. За вияв своєї думки дитину буде покарано. Батьки слідкують за досягненнями дитини, його індивідуальними особливостями, думками, тощо

5. «Маленький невдаха»

Шкала відображає особливості виховання і розуміння дитини батьками. Батьки вважають дитину маленькою. Інтереси, думки, почуття здаються батькам дитячими. Дитину вважають непристосованою, не успішною та відкритою для поганих справ. Батьки не довіряють своїй дитині. У зв'язку з цим батьки намагаються відгородити дитину від труднощів життя, вимогливо контролюють її дії.

Додаток Б**Методика визначення відповідальності (автор М. А. Осташева)**

Мета: Визначити головний критерій морально-духовної самосвідомості підлітків - їх соціальну відповідальність. Виявити ступінь розвитку структурних показників соціальної відповідальності: дисциплінарну відповідальність, відповідальність за себе і відповідальність за інших у загальній справі. Виявити динаміку становлення соціальної відповідальності.

Інструкція: Вирішення багатьох проблем у житті людини залежить від її відповідальності. Добрі взаємовідносини з людьми, досягнення мети, процеси самоудосконалення, висока ерудиція, почуття власної гідності, допомога і співчуття іншим, честь і обов'язок - це той невеликий перелік важливих сторін життя особистості, в основі яких лежить відповідальність. Вказана якість особистості включає в себе дисциплінарну відповідальність, відповідальність за себе та відповідальність за інших у загальній справі. Кожному необхідно знати ступінь розвитку цієї важливої моральної якості у себе, щоб удосконалювати своє «Я», власні вчинки і поведінку. Перед Вами на бланку представлені питання, на які треба відповідати: Шкала відповідей: 1) безумовно, так; 3) мабуть, ні; 2) мабуть, так; 4) безумовно, ні; Питання 1. Чи вважаєш ти, що роботу можна виконати погано, якщо вона не перевіряється вчителем? 2. Чи буває так, що ти не виконуєш доручень через те, що вони здаються тобі досить важкими? 3. Чи вважаєш ти, що тобі немає сенсу турбуватися про суспільні справи, оскільки у тебе достатньо і власних клопотів? 4. Якщо у Вас з товаришем різні погляди, чи намагаєшся ти знайти спільну точку зору? 5. Що тобі більше подобається: докладні вказівки чи можливість домислити 88 деталі роботи самому? 6. Коли класний керівник хоче поговорити з тобою після уроків, чи хвилюєшся ти, що зробив щось не так? 7. Чи згоден ти, що багато однокласників добре виконують свої обов'язки через страх покарання? 8. У випадку неприємностей у класі, чи можеш ти взяти всю відповідальність на себе? 9. Тобі більше подобається швидко перейти до справи, щоб не довго обговорювати її з однокласниками?

10. Чи вважаєш ти, що тобі немає ніякого діла до особистого життя однокласників? 11. Чи вважаєш ти себе надійною людиною? 12. Чи буває так, що ти з власної вини запізнюєшся (на збори, заняття, зустріч з друзями)? 13. Чи вважаєш ти, що найкраще відповідати за спільну справу колективно? 14. Чи вважаєш ти, що головне – це виконання власних обов'язків, а як справляються з ними твої товариші – це не твоя справа? 15. Чи згоден ти, що бути вимогливим до себе необхідно тільки під впливом товаришів, вчителів? 16. Чи вважаєш ти, що на класних зборах краще надати можливість обговорювати питання однокласникам, а самому помовчати? 17. Чи вважаєш ти, що доручена справа повинна бути виконана в цілому, а дрібні деталі в ній не суттєві? 18. Чи можна добросовісно виконувати якусь справу, якщо вона тобі не до душі? 19. Ти хвилюєшся, якщо тобі належить відповідати за весь клас? 20. Чи завжди вимогливість до себе виховується під впливом товаришів, вчителів, батьків? 21. Чи часто ти звинувачуєш себе, якщо не до кінця виконав доручену справу? 22. Чи подобається тобі братися за рішення складних суспільних проблем? 23. Якщо якась робота не виходить, чи схильний ти переробляти її по декілька разів? 24. Чи часто виникає у тебе бажання допомогти іншому? 25. Якщо тобі щось доручено, чи виникає у тебе бажання докладно познайомитися зі справою, зі своїми обов'язками? 26. Частіше всього про життя класу ти дізнаєшся на класних годинах, зборах, зібраннях? 27. Чи буває так, що ти обіцяєш щось зробити, хоча знаєш, що це неможливо? 28. Якщо твій друг неправий, чи завжди ти намагаєшся йому довести це? 29. Чи завжди можна вірити твоїм обіцянкам? 30. Чи вірно те, що страх бути розкритими утримує людей від нечесних вчинків?

Код опитувальника: Прямі питання Зворотні питання Номер відповідей: 1 2
3 4 1 2 3 4 Бали: 4 3 1 0 0 1 3 4 Дисциплінарна відповідальність (ДВ): питання
-1, -2, -5, 6, -7, -15, -16, -20, 25, - 26. Відповідальність за себе (ВС): питання
11, -12, -17, -18, 21, 22, 23, -27, 29, -30. Відповідальність за іншого (ВІ):
питання -3, 4, 8, 9, -10, -13, -14, 19, 24, 28. Індивідуальна оцінка кожного
досліджуваного підраховується шляхом сумування отриманих балів за

кожним показником. Максимальна кількість балів за кожною шкалою складає 40 балів, мінімальна – 0 балів. 0-13 – низький рівень відповідальності; 14-27 – середній рівень відповідальності; 28-40 – високий рівень відповідальності.

Додаток В

Методика діагностики особливостей переключення уваги ("Складання чисел із переключенням" за Б.О.Федоришиним)

Мета: дослідження швидкості протікання психічних процесів та стійкості переключення уваги. Обладнання: аркуш паперу, олівець чи ручка

Необхідний тестовий матеріал: пари однозначних чисел, одне з яких є обов'язково непарним (в якості вихідних пар можуть бути запропоновані: 8 і 7; 5 і 9; 2 і 3; 9 і 2; 5 і 3; 5 і 8; 9 і 9; 9 і 4). (Інструкція: "Перед тобою стоїть завдання скласти два однозначних числа за певними правилами. Наприклад, маємо два числа 1 і 5, які запишемо одне під одним: 1 5 Додамо їх і отриману суму запишемо поруч із верхнім числом - верхнім число попередньої пари (зразок виконання демонструється): 1 6 7 5 1 6 Якщо сума виходить двозначна (у цьому прикладі при подальшому додаванні вона дорівнюватиме 13), то зверху записуються тільки одиниці (3), а десятки відкидаються. Униз переноситься верхнє число попередньої пари (зразок виконання демонструється): 1 6 7 3 5 1 6 7 Подальше сумування чисел за таким принципом буде мати вигляд: 1 6 7 3 0 3 3 6 9 5 4 9 0 5 1 6 7 3 0 3 3 6 9 5 і т. д.

Переконавшись у тому, що досліджуваній зрозумів принцип виконання завдання, інструкція продовжується: «Тепер спробуй працювати сам, по можливості швидко и точно». Пиши згори цифру 8, а внизу цифру 7 і починай складати й записувати так, як навчився, аж поки не буде подана команда: «Закінчити». Робота продовжується протягом 2-х хвилин, після цього досліджуваному пояснюється другий спосіб роботи: "Те, що ти щойно робив, умовно називається першим способом роботи. Спробуємо оволодіти другим способом роботи. Беремо два числа - 1 і 5, сума яких дорівнює 6. Записуємо і не поруч з верхнім числом, як у першому способі, а внизу. Угорі ж тепер будемо записувати нижній доданок попередньої пари (зразок виконання демонструється): 1 5 6 1 7 8 5 6 1 7 8 5 6 1 7 8 5 1 і т. д. Після засвоєння принципу роботи дається команда: Напиши вгорі 8, а внизу 3. Складай ці числа 1 записуй другим способом, намагаючись працювати швидко і точно

до команди: «Закінчити», Робота продовжується 2 хвилини, після чого пропонується інструкція до основного етапу дослідження: Те, що Ви робили, було тренуванням (до цього моменту досліджуваний не повинен знати про підготовчий етап роботи). Основне завдання полягає в тому, що Вам буде запропоновано два числа, які Ви будете складати за першим способом: угорі писати суму, а вниз переносити верхнє число попередньої пари. За командою: «Риска! Другий спосіб!», Ви поставите вертикальну риску і далі продовжите роботу другим способом, записуючи суму внизу, а вгору переносючи нижнє число попередньої пари. Переписувати останню пару чисел після риски не можна, їх треба скласти «в думці» і за ризкою записати числа за другим способом. За командою: «Риска! Перший спосіб!» Ви знову поставите риску і зміните спосіб роботи. Так буде продовжуватися кілька разів до команди: «Риска! Робота закінчена». Дається команда до початку роботи і через кожну хвилину пропонується поставити риску і перейти на інший спосіб роботи. Тривалість основного етапу роботи - 10 хв. Обробка результатів: 1. Перевірка правильності виконання проводиться з урахуванням закономірності: сума двох цифр, що стоять поруч у горизонтальному ряду, дорівнює третьому числу, що стоїть за ними. Ця закономірність проявляється до вертикальної риски, що засвідчує перехід на інший спосіб роботи. Після риски підрахування починається спочатку. Виявлені помилки можуть розглядатися: 1) як помилки переключення уваги (ПП) - продовження роботи за старим способом, не зважаючи на команду його змінити, або ж самостійний перехід на новий спосіб, чи змішування способів (коли сума записується не там або ж не 91 так переносяться елементи попереднього ряду). 2) як помилки додавання (ПД) - неправильне обчислення суми або ж запис випадкових чисел. Якщо одна й та ж, помилка додавання (н-д, $6+7=15$) повторюється кілька разів, вона приймається за одну. 2. Визначення продуктивності роботи без переключення (е) обчислюється як кількість операцій, здійснених за 1 хв. на підготовчому етапі: $e = \text{к-ть операцій} / 4 \text{ хв}$ 3. Визначення продуктивності роботи з переключенням (Е) обчислюється як

кількість операцій, здійснених за 1 хв. на основному етапі роботи: $E = k\text{-ть операцій} / 10 \text{ хв.}$ Цей показник співвідноситься зі шкалою, що дозволяє визначити рівень рухомості психічних процесів в умовах частого переключення уваги: E Рівні продуктивно ст\ Менше 11,6 Низький 11,7-14,7 Середній 14,8-17,9 Високий 18,0-27,2 Дуже високий 4. Визначення ступеня переключення уваги проводиться через обчислення співвідношення продуктивності основного й підготовчого етапів роботи: $K = E/e$. Значення коефіцієнта (K) порівнюється з шкалою оцінок K Ступінь переключення 0,33-0,79 Низький 0,80-0,90 Середній 0,91-1,00 Високий 1,01-1,33 Дуже високий 5. Визначення стійкості переключення уваги (СПУ) проводиться за формулою: $СПУ = OD (E - MX10 - H)$, де M = кількість помилок додавання / 10 хв.; H = кількість груп операцій, у яких допущені помилки переключення уваги (одна група - це сукупність операцій, виконаних за 1 хв, роботи одним із вказаних способів). СПУ Рівні прояву 0,54-8,39 Низький 8,4-12,53 Середній 12,54-16,18 Високий 92 16,19-25,02 Дуже високий На основі отриманих даних зробити розгорнуті висновки про індивідуальні особливості переключення уваги школяра та рекомендації з її подальшого розвитку

1. Чи можете Ви у будь – який момент залишити свої справи і зайнятися дитиною?
2. Чи можете Ви порадитись із дитиною, незважаючи на її вік?
3. Чи можете Ви зізнатися дитині, що припустилися помилки в ставленні до неї?
4. Чи можете Ви вибачитися перед дитиною, якщо Ви помилилися?
5. Чи можете Ви оволодіти собою і зберегти спокій, навіть якщо вчинок дитини викликав обурення?
6. Чи можете Ви уявити себе в ролі дитини?
7. Чи можете Ви стати для дитини доброю феєю (чарівником)?
8. Чи можете Ви розповісти дитині такий повчальний випадок зі свого життя, який покаже Вас у невідгданому світі?
9. Чи можете Ви завжди втримуватися від слів, які можуть образити дитину?
10. Чи можете Ви пообіцяти дитині виконати будь – яке бажання за її гарну поведінку?
11. Чи можете Ви виділити дитині день, у який вона буде робити що завгодно?
12. Чи можете Ви не реагувати, якщо Ваша дитина вдарила чи штовхнула іншу дитину, а та «дала здачі»?
13. Чи

можете Ви вистояти перед дитячим проханням і слізьми, знаючи, що це примха? 14. Чи можете Ви поставити перед дитиною посильне завдання й не допомагати їй? 15. Чи можете Ви подолати бажання віддати дитині все найкраще на шкоду іншим членам родини?

Додаток Д

Опитувальник «Функціонально-рольова узгодженість» (В.Торохтій)

Запитання для батьків Відповідаючи на запитання, підкресліть варіант „так” чи „ні”.

1. Ви погоджуєтеся з тим, які способи дій і спілкування використовує Ваш чоловік (дружина)? Так, ні.
2. Чи часто Ви інформуєте чоловіка (дружину) про свої наміри щодо виховання дитини? Так, ні.
3. Чи часто буває так, що члени сім'ї не поділяють Ваш сумний настрій? Так, ні.
4. Чи будете Ви наполягати на своєму, якщо Ваш син (дочка) скажуть: „А тато (мама) мені порадив, щоб я робив(ла) по-іншому?” Так, ні.
5. Чи порадитесь Ви з чоловіком (дружиною) перш ніж придбати якусь дорогу річ, яка Вам сподобалася? Так, ні.
6. Чи вважаєте Ви можливим під час прибирання квартири викинути якусь річ іншого члена сім'ї, якщо вважаєте її непотрібною? Так, ні.
7. Чи будете Ви перепитувати чоловіка (дружину), якщо не зовсім зрозуміли його (її) прохання, ставлячи тим самим себе у незручне становище? Так, ні.
8. Чи можете Ви скасувати дане чоловіком (дружиною) дочці (сину) доручення, якщо вважаєте його недоречним? Так, ні.
9. Чи стосується Вас вислів: „Час – найліпший лікар” у тих випадках, коли треба щось пояснити чоловікові (дружині)? Так, ні.
10. Чи відмовитесь Ви контролювати сина (дочку) в чомусь відразу після контролю чоловіка (дружини), якщо Вам видається, що його (її) дії малоефективні? Так, ні.
11. Чи завжди у важкій ситуації Ви покладаєтеся на психологічну підтримку членів своєї сім'ї? Так, ні.
12. Збираючись запросити додому свою подругу (товариша), чи завжди Ви повідомляєте про це чоловікові (дружині)? Так, ні.
13. Затримуючись на роботі, в гостях, у друзів, чи часто Ви забуваєте попередити про це чоловіка (дружину)? Так, ні.
14. Чи завжди Ви розумієте чоловіка (дружину)? Так, ні.
15. Чи можете Ви взяти без відома інших якусь спільну сімейну річ і подарувати комусь на свій розсуд? Так, ні.
16. Плануючи затриматися у друзів, чи обов'язково Ви повідомляєте про це своїй дружині (чоловікові)? Так, ні.
17. Чи часто Ви відчуваєте, що дії чоловіка (дружини) є непередбачуваними? Так, ні.
18. Чи часто Ваші

бажання і бажання чоловіка (дружини) не збігаються? Так, ні. 19. Ухвалюючи якесь рішення, що стосується виховання дитини, чи обов'язково повідомляєте чоловікові (дружині)? Так, ні. 20. Чи часто члени Вашої сім'ї чинять, не дослухаючись думки один одного? Так, ні. Запитання для дітей 1. Чи будете Ви перепитувати батьків, якщо їхнє доручення Вам не зовсім зрозуміле, знаючи, що цим самим поставите себе у незручне становище? Так, ні. 2. Плануючи запросити додому свого товариша (подругу), чи завжди Ви повідомляєте про це батьків? Так, ні. 3. Чи часто буває так, що Ваш радісний настрій не поділяють інші члени сім'ї? Так, ні. 4. Чи вважаєте Ви, що під час прибирання квартири можна викинути якусь річ іншого члена сім'ї, яку вважаєте непотрібною? Так, ні. 5. Якщо Ви вважаєте, що батьки не мають рації, то чи скажете їм про це? Так, ні. 6. Чи завжди Ви розумієте батьків? Так, ні. 7. Чи часто Ви обговорюєте в сім'ї біжучі справи і плани на майбутнє? Так, ні. 8. Чи стосується Вас вислів: „Час – найліпший лікар” у тих випадках, коли необхідно дійти згоди з батьками? Так, ні. 9. Чи можете Ви мовчки знехтувати прохання, доручення батьків, якщо вважаєте їх недоречними? Так, ні. 10. Чи охоче Ви обговорюєте з батьками свої плани на майбутнє? Так, ні. 11. Чи завжди в скрутній ситуації покладаєтеся на психологічну підтримку батьків? Так, ні. 12. Чи часто Ви звертаєтеся до батьків за порадою з будь-якого питання? Так, ні. 13. Затримуючись у друзів, чи часто Ви забуваєте повідомити про це батьків? Так, ні. 14. Чи завжди Ви повідомляєте батьків про ухвалу важливого для вас рішення? Так, ні. 353 15. Чи можете Ви взяти без відома батьків якусь річ, що належить їм, і подарувати комусь на свій розсуд? Так, ні. 16. Чи завжди, йдучи з дому, Ви повідомляєте батьків про те, куди йдете і коли повернетесь? Так, ні. 17. Чи часто відчуваєте, що батьківське ставлення до Вас є непередбачуваним? Так, ні. 18. Чи часто Ваші бажання не збігаються з бажаннями членів сім'ї? Так, ні. 19. Які способи спілкування батьків з Вами найчастіше схвалюєте? Так, ні. 20. Чи часто Ваші рідні чинять, не дослухаючись до думки один одного? Так, ні. Код опитувальника Шкала „адекватність”: відповіді „так” на

запитання 4, 11, 15; відповіді „ні” на запитання 2, 6. Шкала „узгодженості”: відповіді „так” на запитання 1, 7, 19; відповіді „ні” на запитання: 3, 8, 9, 13, 17, 18, 20. Шкала „прихильності”: відповіді „так” на запитання 5, 10, 12, 14, 16.